

UDK 355.1(497.5-16):[28+29]“198”

[322+355.02] (497.1)“1979/1991”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. ožujka 2015.

Prihvaćeno za objavljivanje: 15. lipnja 2015.

JUGOSLAVENSKA NARODNA ARMIIJA I VJERSKE ZAJEDNICE – PRILOG ISTRAŽIVANJU

Davor MARIJAN, Zagreb

Tema rada je odnos Jugoslavenske narodne armije (JNA) i vjerskih zajednica od kraja 1970-ih do početka 1990-ih godina. Poseban dio odnosi se na zbivanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u zoni 32. pješačke (mehanizirane) divizije, odnosno kasnijeg 32. korpusa JNA. Rad je napisan na temelju dokumenata Uprave sigurnosti i službe sigurnosti 32. pješačke divizije, 32. korpusa i Političke uprave JNA. Odnos JNA i vjerskih zajednica nerazdvojiv je od odnosa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) prema vjerskim zajednicama, a JNA je bila samo jedan od provoditelja njihove sigurnosne politike. Za Savez komunista vjerske zajednice su bile samo jedan dio korpusa unutarnjih neprijatelja, a susljedno tome i za JNA. Svećenici, odnosno učenici i studenti vjerskih škola od trenutka dolaska u postrojbe JNA tretirani su kao stvarna opasnost za njezin sastav. Pod motrenjem JNA bile su i vjerske zajednice u sredinama u kojima su bile smještene njezine postrojbe i ustanove, a to je praktično značilo u cijeloj Jugoslaviji. Više je nego očito da je ta djelatnost bila sustavno prenaplaćavana i da nije bila opasna za JNA, odnosno postotak uočenih slučajeva bio je iznimno mali. Pritom treba voditi računa da je riječ o podacima sustava koji je bio neslobodan i kojem je jedna od temeljnih zadaća bila proizvodnja i izmišljanje neprijatelja svih vrsta pa sukladno tome treba biti vrlo oprezan pri korištenju podataka koje je proizvela vojna služba sigurnosti.*

KLJUČNE RIJEČI: *Jugoslavija, vjerske zajednice, Jugoslavenska narodna armija, sjeverozapadna Hrvatska, »unutarnji neprijatelj«, 32. divizija, 32. korpus.*

Historiografski problem

Odnos Jugoslavenske narodne armije i vjerskih zajednica samo je fragment kompleksnog odnosa tijela vlasti i institucija (društveno-političkih zajednica i društveno-političkih organizacija po službenoj terminologiji) Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) prema religiji i onima koji su drukčije mislili od Saveza komunista Jugoslavije. Odnos prema religiji svjedočanstvo je karaktera SKJ, pokazatelj nesnošljivosti koja je počela kao teror

* Dokumenti kod kojih nije navedeno mjesto pohrane autor posjeduje u preslikama ili prijepisima.

nad političkim neistomišljenicima u poraću Drugoga svjetskog rata i okončana početkom 1990-ih onemoćalim prijetnjama u raspadu Jugoslavije.¹ Tijekom Drugoga svjetskog rata dio svećenika i učenika vjerskih škola likvidiran je pod optužbom da su bili suradnici sila Osovina i državnih tvorbi koje su nastale na njihov poticaj na teritoriju bivše Kraljevine Jugoslavije. Zbog obzira prema međunarodnom okruženju, vjerske su zajednice bile jedini organizirani oblik političkih neistomišljenika kojima je Komunistička partija Jugoslavije dopustila da djeluju u Jugoslaviji. No uspjela je ograničiti to djelovanje, stavljajući vjerske zajednice, posebice tri najveće: Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC), Katoličku crkvu (KC) i Islamsku vjersku zajednicu (IVZ), u marginalan položaj u odnosu na koji su imale prije Drugoga svjetskog rata. Vjerske zajednice su maksimalno bile isključene iz društvenog života što je bio prekid s dugogodišnjom, može se reći stoljetnom, pa i dužom tradicijom u kojoj su bile nezaobilazan akter. To je podrazumijevalo da su izbačene iz sfere javnoga i da im je konfisciran velik dio imovine, odnosno odvojene su od države a na papiru su bez zapreka bile slobodne u vršenju vjerskih poslova i obreda. Službeno je sloboda vjeroispovijesti bila zajamčena s tim da je određena kao osobna stvar i dio općih ljudskih sloboda. Uporaba vjere i vjerskog djelovanja u političke svrhe proglašena je protuustavnom i zloporabom ljudskih sloboda.² I s tim ograničenjima vjerske zajednice su bile pod stalnim nadzorom i pritiskom sustava, što ih je stavljalno u krajnje nezavidan položaj. Protiv takvog položaja vjerske zajednice su se borile nastojeći da se on redefinira, u čemu nisu imali većeg uspjeha. Komunisti su tvrdili da je djelovanje vjerskih zajednica podržano i zaštićeno ukoliko je usmjereno na udovoljavanje vjerskih potreba građana. S takvim tvrdnjama se nije bilo moguće složiti jer su komunisti određivali granice vjerskih potreba pa je stalno postojao raskorak između proklamiranog i stvarnog položaja vjerskih zajednica. Bilo je to jasno i SKJ o čemu svjedoči priznanje da je jedan od problema taj što se u svakodnevnom životu nije prakticiralo načelo da je vjera privatna stvar, a vjernici dio društva. »Na primjer, podjela na 'mi' i 'oni', gdje se vjernici najčešće stavljaju na drugu stranu, zajedno s klerikalcima. To je nedopustivo i protiv je politike SKJ i našeg društva.«³ U jednom strogo povjerljivom materijalu JNA iz 1986. godine priznali su da kod pojedinih oficira sigurnosti postoji problem »identifikacije ove neprijateljske delatnosti, a naročito razlikovanja slobode verskog opredeljenja od klerikalističkih ispoljavanja i delovanja i ovih od kleronacionalizma, što bi kroz individualno učenje i specijalističku obuku trebalo razjasniti«⁴.

U Jugoslaviji su komunisti 1945. godine uspostavili svevlast države koja je od druge polovice 1960-ih pokazivala znake decentralizacije tako što je jednoj velikoj kategoriji ljudi izvan društvenih struktura omogućila da lakše živi, premda je pritisak sustava i dalje bio vrlo jak, s tim da je u dijelu republika takav bio do 1989., odnosno 1990. godine. Svoju vlast komunisti

¹ Za politički pregled vidjeti: Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.; Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1990.*, Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006. Za odnos države i vjerskih zajednica vidjeti: Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice*, Institut za noviju istoriju Srbije, knj. I i II, Beograd, 2002.; Miroslav AKMADŽA, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, Despot Infnitus d.o.o. – Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb – Slavonski Brod, 2013.

² Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, članak 174, *Službeni list SFRJ*, br. 9 od 21. 2. 1974.

³ Idejno-politički aspekti djelovanja vjerskih zajednica u Zagrebu i aktivnost Saveza komunista, Interno, Gradska konferencija SKH Zagreb, ožujak 1982.

⁴ Protuobavještajna agencija (dalje POA), *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 10 iz 1986.

su predstavljali i tumačili kao diktaturu proletarijata. Njihov sustav, kako je to primijetio jedan srpski politolog, imao je »naglašeno borbeni karakter, on je sredstvo održavanja vlasti, a ne okvir za postizanje dogovora i kompromisa. Izvorno konstituisan kao 'ratna mašina' s ciljem da onemoguću nasilnu promenu novouspostavljene vlasti (kontrarevoluciju), politički sistem sadrži imanentnu podjelu na 'nas' i 'njih'. Ustvari, sistem kao rukavica ruci odgovara belicističkom poimanju i praktikovanju politike koje se zasniva na razlikovanju 'prijatelja' i 'neprijatelja'. 'Neprijatelj' je pretpostavka delotvornosti sistema pa otuda težnja da se on po svaku cenu identifikuje ili ako se u tome ne uspe da se stvori.«⁵

Neprijatelja je Jugoslavija imala i to nije nimalo sporno, no velik dio sustava je preko svojih službi sigurnosti sam stvorio. Savez komunista Jugoslavije vjerske je zajednice tretirao kao unutarnje neprijatelje i za »borbu« s njima bio je zadužen njegov sigurnosni sustav na saveznoj razini te republičkim i pokrajinskim razinama. Zamišljeni ideal borbe SKJ protiv svih vrsta neprijatelja bila je društvena samozaštita kao sigurnosni segment općenarodne obrane, odnosno naoružanog naroda po marksističkoj definiciji.⁶ Društvena samozaštita bila je oblik podruštvljavanja sigurnosnih poslova, odnosno pretvaranja najširih slojeva stanovništva u doušnike službi sigurnosti. Na vrhu piramidalne strukture društvene samozaštite bili su »organi i snage« koji su imali posebna zakonska ovlaštenja, zadatke, stručni kadar i sredstva »koja nemaju drugi nosioci samozaštite«. Radilo se o profesionalnim službama: organima unutarnjih poslova (službe državne i javne sigurnosti), pravosudnim organima, javnim tužiteljstvima, službi društvenog knjigovodstva, inspekcijским službama i carini, te na kraju oružanim snagama SFRJ (JNA i Teritorijalna obrana).⁷

Jugoslavenska narodna armija bila je integrativni dio sustava, naoružani dio SKJ i do 1980. godine čvrsto vezana uz maršala Josipa Broza Tita. Nakon njegove smrti bila je na specifičnom putu, koji je okončan tijekom devedesetih njezinim pretvaranjem u oružanu silu Srbije i Crne Gore, odnosno u Vojsku Savezne Republike Jugoslavije.⁸ U odnosu na Drugi svjetski rat 1941. – 1945., u kojem su prethodnice JNA (Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije i Jugoslavenska armija) izravno nanijele vjerskim zajednicama velike ljudske gubitke,⁹ nakon rata pravila igre su se promijenjena. Armija formalno nije imala izravnu komunikaciju s vjerskim zajednicama već je postojao hijerarhizirani i propisani sustav kontakata preko Predsjedništva SFRJ i Saveznog izvršnog vijeća, odnosno komisija za odnose s vjerskim zajednicama na saveznoj i republičkim razinama. Na nižim razinama kontakata je bilo i one su stvarna slika međusobnih odnosa. U tom se odnosu JNA s vjerom susretala na dva načina: razmjешtajem svojih garnizona po naseljima, uglavnom gradovima u kojima je bila nazočna minimalno jedna konfesija, i sustavom novačenja, odnosno služenja obveznog vojnog roka, koji je u njezine redove dovodio muškarce, uglavnom mlađe punoljetnike od kojih je znača-

⁵ Vladimir GOATI, *Politička anatomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 205.

⁶ Davor MARIJAN, *Slom Titove armije: JNA i raspad Jugoslavije 1987.–1992.*, Golden marketing – Tehnička knjiga – Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2008., str. 30–31.

⁷ *Bezbednost (udžbenik za bezbednosnu obuku u vojnim školama JNA)*, Uprava bezbednosti Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, Poverljivo, Beograd, 1981., str. 159–169; *Strategija općenarodne obrane i društvene samozaštite SFRJ*, Centar oružanih snaga za strategijska istraživanja i studije »Maršal Tito«, Interno, Beograd, 1987., str. 66–71.

⁸ D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 34–36, 393–400.

⁹ M. AKMADŽA, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*, str. 19–22.

jan dio bio religiozan, a dio je u vjeri našao svoj životni poziv. Tu vrstu osoba (polaznici vjerskih škola i razni crkveni službenici) profesionalno vezanu za vjerske institucije u SKJ su, pa tako i u JNA, nazivali klericima. Njihovu pa i svaku drugu političku neprijateljsku djelatnost na vjerskim osnovama nazivali su klerikalizmom. Klerici su definirani kao »verski fanatici, učenici verskih škola, studenti teoloških fakulteta, svećenici i drugi (...) na otsluženju vojnog roka.« Sustav ih je držao opasnim zbog procijene da pojedinci »iz tih kategorija vojnika zbog ideološke antisocijalističke opredeljenosti i veza sa neprijateljski eksponiranim pojedincima iz crkvenih redova i drugih, u JNA šire verska shvatanja i neprijateljsku propagandu, potstiču vojnike vernike u tom pravcu, ili su latentna opasnost kao nosioci tajnih vojnih podataka«.¹⁰ Klerici, odnosno osobe koje su svoj životni put našle u nekoj od vjerskih zajednica služile su obvezan vojni rok, no dijelovi novačkog stroja JNA načelno su im bili nedostupni. U specijalnim postrojbama, koje su po propisu iz 1966. godine imale tri kategorije, pristup im je bio ograničen po kriteriju moralno-političke podobnosti. U prvoj kategoriji bile su Gardijska brigada u Beogradu i Gardijski mornarički odred na Brijunima; u drugoj su kategoriji bile granične postrojbe (osim službi i obrtnika), škole za pričuvne oficire i postrojbe vojne policije, a u trećoj kategoriji, partizanske i raketne postrojbe, izvidničke postrojbe, radio-telegrafisti, telegrafisti i radaristi svih postrojba. U trećoj kategoriji, koja je bila najmanje zahtjevna, bilo je najmanje prepreka za službu u takvim postrojbama – svega tri. Ona najuvjerljivije svjedoči o poimanju svećenika, klerika i članova vjerskih sekta na temelju parametara ostalih dviju nepodobnih kategorija. Osim njih u tim su postrojbama bile nepoželjne osobe osuđivane zbog političkog kriminala i zbog uvrede državnog i partijskog rukovodstva, te povratnici ili oni koji su pokušali bijeg preko državne granice.¹¹ U istovjetnom napatku iz 1973. godine svećenike, klerike i članove vjerskih sekta moglo se novačiti u trećoj kategoriji specijalnih postrojbi što znači da je kriterij za popunu na temelju moralno-političke podobnosti bio ublažen.¹² U povjerljivom napatku za odabir kadeta (pitomaca) školâ pričuvnih oficira iz 1982. godine, klerici su bili nepoželjni s tim da se ta nepoželjnost u pravilu širila i na članove njihove uže obitelji, što je značilo da svećenici ili osobe čiji je bliski član obitelji svećenik, klerik ili pripadnik vjerskih sekta, nisu mogli biti kadeti škola pričuvnih oficira.¹³ U napatku Generalštaba JNA iz lipnja 1986. godine umjesto specijalnih postrojbi govori se o vojnoevidencijskim specijalnostima koje su posebno značajne za oružane snage. U prvoj su kategorije bile: Gardijska motorizirana brigada, padobranske postrojbe, diverzantske postrojbe, postrojbe vojne policije, počasna četa Zapovjedništva obrane grada Beograda, četa automobilskog bataljuna, pomoćna četa i protupožarno odjeljenje Zapovjedništva stana SSNO, automobilska četa Uprave sigurnosti, kandidati za kadete škola za pričuvne oficire, dispečeri te nekoliko specijalnosti roda veze. U drugoj su kategoriji bile: granične postrojbe, postrojbe veze SSNO, postrojbe za elektroničko izviđanje i protuelektronička djelovanja, izvidničke specijalnosti i dužnosti

¹⁰ Savjet za sukcesiju vojne imovine Ministarstva obrane Republike Hrvatske (dalje SSVI), Odeljenje bezbednosti Komande V armije, OA »Partner«, str. pov. br. 15-1 od 5. 1. 1982.

¹¹ *Pregled uslova za određivanje obveznika-regruta u rodove i službe i za izbor pitomaca škola za rezervne oficire Jugoslovenske narodne armije*, III uprava Generalštaba JNA, Poverljivo, 1966., str. 49–51.

¹² *Pregled uslova za određivanje regruta-obveznika u rodove i službe i odabiranje regruta-obveznika za popunu specijalnih jedinica odnosno VES Jugoslovenske narodne armije*, III uprava Generalštaba JNA, Poverljivo, 1973., str. 4–47.

¹³ *Pregled uslova za izbor regruta za pitomce škola za rezervne oficire*, Personalna uprava SSNO, Poverljivo, 1982., str. 5–6.

zapovjednika odjeljenja. Obje su kategorije bile zatvorene za svećenike, klerike i pripadnike vjerskih sekta.¹⁴ U Pravilo službe Oružanih snaga SFRJ unesene su odredbe da vojna lica kada su u uniformi ne mogu »prisustvovati vjerskim obredima« i da je u vojnim objektima zabranjeno »obavljanje vjerskih obreda, unošenje i rasturanje verske literature, držanje relikvija, amajlija i slično«¹⁵. Stajalište da vojnik »sa titovkom i petokrakom zvezdom i drugim vojničkim simbolima, ne treba da posećuje religiozne obrede«, bilo je na snazi od siječnja 1973. godine.¹⁶ Takvo je stajalište bilo na snazi do 22. siječnja 1991. godine, kada je Predsjedništvo SFRJ usvojilo Pravilo o izmjenama i dopunama Pravila službe oružanih snaga. Odredba o zabrani vojnim licima da u odorama prisustvuju vjerskim skupovima zamijenjena je formulacijom da vojna lica u »slobodnom vremenu mogu posećivati verske objekte radi prisustvovanja vjerskim obredima samo u civilnom odelu«. Odredba koja je u vojnim objektima zabranjivala »obavljanje vjerskih obreda, unošenje i rasturanje verske literature, držanje relikvija, amajlija i slično« promijenjena je i ostala je samo zabrana obavljanja vjerskih obreda u vojnim objektima, što je trebalo značiti da je bilo dopušteno unošenje vjerskog tiska i držanje relikvija.¹⁷ Samo nekoliko godina ranije to bi bila senzacija. No u siječnju 1991. godine, zbog pokušaja JNA da razoruža hrvatsku policiju, Jugoslavija je bila na rubu rata.¹⁸ U takvim okolnostima religija je za JNA bila marginalna stvar, što je pokazala u lipnju 1991. godine, kada je savezni sekretar za narodnu obranu SFRJ potpisao naredbu o uvjetima određivanja roda, službe i vojnoevidencijske specijalnosti novaka. S tom je naredbom ukinut kriterij moralno-političke podobnosti koji je onemogućavao svećenicima i polaznicima vjerskih škola da služe vojni rok u specijalnim postrojbama i školama pričuvnih oficira.¹⁹

Vjerske zajednice kao »unutarnji neprijatelji« – značajke djelovanja

Za vjerske zajednice u JNA bila je zadužena služba sigurnosti, odnosno Uprava bezbjednosti (dalje: Uprava sigurnosti) Saveznog sekretarijata za narodnu obranu (SSNO). Služba sigurnosti sastojala se od Uprave i odjeljenja u samoj upravi te ispostava u postrojbama i ustanovama. U operativno-strategijskim grupacijama (armije, Vojnopomorska oblast i Ratno zrakoplovstvo s protuzračnom obranom) postojala su odjeljenja, u divizijama su bili odsjeci, a u taktičkim postrojbama (puk, bataljun ili divizijun) oficiri sigurnosti. Sustav sigurnosti je organiziran tako da je u potpunosti pokrивao sva zapovjedništva, postrojbe i ustanove JNA.²⁰ Ostale dijelove Oružanih snaga Uprava sigurnosti je u tijeku zbivanja

¹⁴ *Naredba o uslovima za određivanje roda, službe i vojnoevidencione specijalnosti regrutima u oružanim snagama SFRJ*, III uprava Generalštaba JNA, Poverljivo, 1986., str. 30–31.

¹⁵ *Pravilo službe oružanih snaga*, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu, Interno, Beograd, 1985., str. 24, 47.

¹⁶ Politička uprava SSNO, Stavovi o poseti vojnika bogomoljama i prisustvovanju vjerskim obredima, pov. br. 13-1 od 5. 1. 1973. Prijepis u *Zbirka dokumenata o političkom radu u JNA (Sveska II)*, Politička uprava SSNO, Poverljivo, 1973., str. 40–41.

¹⁷ *Pravilo o izmenama i dopunama Pravila službe oružanih snaga*, Interno, SSNO, Beograd, 1991., str. 6–7.

¹⁸ D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 231–241.

¹⁹ SVA MORH, Komanda 5. VO: III uprava Generalštaba OS SFRJ, Naredba o izmenama i dopunama naredbe o uslovima za određivanje roda, službe i vojnoevidencione specijalnosti regrutima u oružanim snagama SFRJ, pov. br. 1447-1 od 11. 6. 1991.

²⁰ Svetko KOVAČ – Irena POPOVIĆ GRIGOROV, *Vojna služba bezbednosti u Srbiji*, Medija centar »Odbra-
na«, Beograd, 2013., str. 109–110.

držala putem informacija, često s visokim stupnjem tajnosti (strogo povjerljivo), što je kasnije u razvodnjenjnoj formi i s nižim stupnjem tajnosti Politička uprava spuštala prema djelatnom i ročnom sastavu JNA. Sustav sigurnosti JNA bio je korisnik saznanja Službe državne sigurnosti (SDS) Saveznog sekretarijata za unutarnje poslove (SSUP) SFRJ. Od 1966. godine i sloma Aleksandra Rankovića vojna je služba postupno izrasla u vjerojatno najjaču sigurnosnu strukturu unutar SFRJ. To je konkretno značilo da je služba raspolagala svim podacima o vjerskim zajednicama, pa se interne publikacije iz npr. 1980-ih čine kao najpouzdaniji informator o stanju i statističkim promjenama unutar vjerskih zajednica.²¹ Dio informacija nije se konkretno bavio odnosima s JNA već je bio sastavni dio ustaljenog ideološko-političkog obrazovanja profesionalnog sastava JNA, kao npr. u slučaju jednog materijala iz ožujka 1986. godine koji je korišten u obradi tema »Religija i položaj verskih zajednica u Jugoslaviji« i »Borba protiv kontrarevolucionarnih snaga«.²² U priručnicima i udžbenicima Uprave sigurnosti SSNO vjerske su zajednice dobivale do-ličan prostor. Ti su udžbenici bili katalog unutarnjih i vanjskih neprijatelja Jugoslavije i najbolji pokazatelj patološkog karaktera tih služba.²³ Služba je bila jako zatvorena i nakon nestanka JNA 1992. godine, a u Hrvatskoj je ostalo vrlo malo njezinih dokumenata. Na temelju dokumenata zarobljenih u rujnu 1991. godina u sjeverozapadnoj Hrvatskoj najvećim je dijelom i napisan ovaj rad.

Tema rada je razdoblje od 1979. do početka 1991. godine. Riječ je o razdoblju koje je obilježilo niz zbivanja: početak dugogodišnje ekonomske krize; smrt Josipa Broza Tita 1980., nemiri Albanaca na Kosovu 1981. i 1988. – 1989., rast srpskog nacionalizma što je uključivalo Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine, uspon Slobodana Miloševića 1987. godine i antibirokratsku revoluciju 1988. – 1989. s kojom su ukinute autonomije pokrajina i srušena rukovodstva Crne Gore; slovensko proljeće 1988. – 1989., kraj hrvatske šutnje 1989. godine, raspad SKJ i početak višestranačja u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini 1990. godine te pobunu Srba u Hrvatskoj 1990. godine.²⁴

U travnju 1979. godine u Obavještajno-sigurnosnom školskom centru JNA u Pančevu održana je »studijaska diskusija« na temu »Delovanje unutrašnjeg neprijatelja protiv Ustavom utvrđenog poretka SFRJ i njenih oružanih snaga« na kojem su nazočili predstavnici svih sigurnosnih struktura Jugoslavije. Dio izlaganja objavljen je kao strogo povjerljivi materijal iste godine i predstavlja dobru osnovu za shvaćanje rada službe i njezinih mjera borbe protiv stvarnih i još više izmišljenih protivnika.²⁵ Nekoliko izlaganja bilo je posvećeno i vjerskim zajednicama. Uz niz ponavljanja karakterističnih za sigurnosno viđenje problematike, iz njih je više no očito da iz vjerskih zajednica nije bilo ugroze JNA niti su bile poseban problem

²¹ Npr. Radovan SAMARDŽIĆ, *Religija i vjerske zajednice u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*, Beograd, oktobar 1983. Brošura nema izdavača no nije dvojbeno da je bila namijenjena za informativni rad struktura iz Političke uprave SSNO, odnosno za ideološko-političko obrazovanje.

²² *Međunarodni crkveno-religijski faktor i njegov uticaj na ponašanje verskih zajednica u SFRJ*, Politička uprava SSNO, Poverljivo, IPOS 2/86, mart 1986.

²³ Npr. *Priručnik za bezbednosnu obuku vojnika*, Uprava bezbednosti SSNO, Interno, 1979.; *Bezbednost (udžbenik za bezbednosnu obuku u vojnim školama JNA)*, Uprava bezbednosti Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu, Poverljivo, Beograd, 1981.

²⁴ D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 71–80, 127–141, 225–229.

²⁵ *Delovanje unutrašnjeg neprijatelja*, UB SSNO – OBŠC, Strogo poverljivo, 1979., str. 5.

za njezino djelovanje. Priznato je da nisu »evidentirane otvorene i grube neprijateljske aktivnosti dela klera prema JNA, kao instituciji, nosiocu i simbolu odbrane naše zemlje, ali su ispoljene klerikalističke aktivnosti u cilju politički negativnih uticaja na pojedine pripadnike JNA«. Za neprijateljske »aktivnosti dela klera prema JNA« rečeno je da se izražavaju u »vidu klerikalizma pojedinaca i grupica, kao sastavnog dela njihove prisutnosti u društvu i ostvarenih veza sa neprijateljskim snagama u inostranstvu«. Dodano je da dotadašnja »zapažanja pokazuju da klerikalistički elementi primenjuju raznovrsne metode i sredstva u pokušajima ostvarivanja uticaja na pojedine pripadnike JNA, počev od propagande, pa do insistiranja na obavljanju crkvenih obreda u vojnim bolnicama i na sahranama pojedinih pripadnika JNA«²⁶. Oko načina djelovanja rečeno je da su očita i »nastojanja klerikalaca da njihova propaganda stigne do što većeg broja pripadnika JNA. U tome primenjuju raznovrsne metode: obezbeđuju da roditelji – vernici pretplate svog sina na crkvenu štampu i da mu se ona poštom dostavlja; vojnicima – klericima (đacima i studentima crkvenih škola i fakulteta, sveštenicima, itd.) dostavljaju crkvenu štampu poštom na jedinicu, najčešće besplatno; na adrese pojedinih vojnika – klerika i klerika neprekidno dostavljaju crkvenu štampu i posle nekoliko godina od njihovog odlaska iz JNA, ili i posle nekoliko vojnikovih pisanih urgencija redakciji da mu ne šalje štampu; klerikalci iz nekih društvenih štamparija uvijaju pošiljke za JNA u crkvene novine koje se kod njih štampaju, a pojedini primerci ove pošte 'zalutaju' u pošiljkama za JNA; pisane materijale dele građanima na javnim mestima, pa i pojedincima JNA; pakete sa propagandnim materijalima ostavljaju pred kasarnama, ili na mestima gde pretpostavljaju da će ih pripadnici JNA naći; pri posetama vojnicima donose im i crkvenu štampu; propagandne materijale dostavljaju na kućne adrese pripadnika JNA, itd. Pojedine redakcije crkvenih listova nastoje da utvrde da li vojnici dobijaju crkvenu štampu i kako se sa njom postupa, pa traže od pojedinih vojnika da im o tome pišu i iznose i ostale poteškoće. Karakterističan je postupak redakcije crkvenog lista 'Ognjišće', koja je preko republičke komisije za odnose sa verskim zajednicama, protestovala kod SSNO što se vojnicima onemogućava prijem njihovog lista, i radi verodostojnosti svojih tvrdnji, uz dopis priložila foto-kopije dvadesetak pisama vojnika, koji joj se žale na ovaj problem, ali i na postupke svojih starešina, uz iznošenje i drugih podataka o jedinicu i starešinama. Ima i slučajeva da klerikalci sa terena, odnosno vojnici-klerici savetuju i preporučuju ostalima da slušaju na svojim radio-tranzistorima emisije Radio-Vatikana na našem jeziku«²⁷. Svi ti »grijesi« i u 1980-ima su bili ogromna većina istupa koje je JNA okarakterizirala neprijateljskim djelovanjem protiv sebe. Zaključeno je da klerikalni »elementi nastoje da ostvare uticaje na pojedine pripadnike JNA i armijske mikro-sredine. Međutim, za sada ih ne možemo sa sigurnošću okarakterisati kao organizovane, sinhronizovane i planske akcije. Sa više tačnosti može se tvrditi da su to aktivnosti pojedinaca i grupica klerikalaca okupljenih na nekim zajedničkim poslovima crkve, kao što su: redakcije pojedinih crkvenih listova i časopisa, neki odbori za laičke aktivnosti; zatim, pojedini važniji crkveni funkcioneri i velikodostojnici, pojedinci iz redova nižeg klera i pojedinci i grupice građana – vernika«²⁸.

²⁶ Milenko NIKOLIĆ, kapetan fregate, »Delovanje unutrašnjeg neprijatelja iz sredine reakcionarnog klera prema JNA«, *Delovanje unutrašnjeg neprijatelja*, UB SSNO – OBŠC, Strogo poverljivo, 1979., str. 199.

²⁷ *Isto*, str. 203.

²⁸ *Isto*.

Kao najčešći način djelovanja i prilagodbe metoda i sredstava lokalnoj situaciji navedeno je ubacivanje propagandnog materijala u poštanske sandučice, a potom pravdanje da je materijal greškom ubačen, »jer ne znaju ko je verenik, a ko nije, ali da ni to nije nedozvoljeno, jer i pojedine zanatlije – privatnici ubacuju svoje reklamne materijale pa se niko ne žali«. Slučajevi da vojnici klerici propagiraju svoju Crkvu obavještanjem ostalih vojnika o crkvenim obredima i slavljinama i pozivima da na njima nazoče, u JNA su okarakterizirani kao klerikalistička promidžba.²⁹

Za nastojanja vjerskih zajednica da sačuvaju polaznike svojih škola od indoktrinacije u JNA rečeno je da »rekacionarni kler« nastoji da održi neprekidan utjecaj na učenike i studente crkvenih škola, odnosno pojedine svećenike, »po njihovom dolasku na služenje vojnog roka, a preko vojnika – klerika i na pojedine armijske mikro – sredine. Za ostvarenje ovog primenjuju razne postupke: savete o ponašanju u vojsci; održavanje neposrednih kontakata vojnika – klerika sa klerom u garnizonu jedinice; češće posete vojniku – kleriku raznih crkvenih službenika, pa i časnih sestara da bi mu se obezbedili izlasci iz jedinice, naročito za crkvene praznike; obezbeđenje crkvenog vozila za prevoz od jedinice do bogomolje; pomoć u novcu dok je na služenju vojnog roka. Pored toga, pojedini klerikalci na terenu okupljaju vojnike – vernike i klerike i, pored ostalog, upoznaju ih sa političkim stanjem u mestu, regionu i šire, daju ocene političkih zbivanja i pojedinih društveno – političkih radnika itd.«. U nastojanjima da se održi stalan kontakt s angažiranim vojnicima vjernicima posebno su naglašeni pripadnici nekih manjih vjerskih zajednica (nazareni i adventisti). »Pored dopisivanja, češći su slučajevi ličnih kontakata i zahteva vojniku da se poveže sa terenom, da istraje u ekstremnim zahtevima (praznovanje subote, odlazak u crkvu, kuvanje posebne hrane, itd.)«. Kao primjer nastojanja da se pripadnicima JNA osigura da slobodno posjećuju bogomolje sa zgražanjem je naveden »protest ranijeg Apostolskog pronuncija Svete stolice u SFRJ monsignora Mario Cagne upućen SSNO-u, zbog navodnog proganjanja vojnika – klerika u JNA, nedozvoljavanja da odlaze u crkvu i njihovog kažnjavanja zbog takvih postupaka«. Prikazan je kao pokušaj pritiska i manipuliranja javnim mnijenjem u mikrosredinama.³⁰

Poseban vid klerikalizma viđen je u nastojanju svećenika da uđu u vojne bolnice i na pokope vojnika pri čemu su se pozivali i na odredbe Ustava i Zakona o pravnom položaju vjerskih zajednica. Riječ je o dušobrižništvu i činu udjele posljednjeg sakramenta i posljednjeg ispraćaja što u JNA, odnosno u SKJ, nisu ni shvaćali ni prihvaćali. Za JNA je dušobrižništvo imalo propagandnu ulogu čija je svrha utjecaj na vjerenike i poticanje nepovjerenja prema društveno-političkom faktoru, odnosno SKJ. Držano je da najmanje popuštanje vodi prema prodoru u sustav i stvaranju presedana u »sferi vancrkvenih aktivnosti« koji bi bio osnova za nove zahtjeve i legaliziranje bavljenja Crkve društvenim djelatnostima, a »koji se mogu nazreti iz postavljenih pitanja da vrše crkvene obrede u zatvorima, pa i u vojnim, itd.«. Nastojanja da se pri pokopu vojnika obavljaju također vojni obredi su bila neprihvatljiva i držana su klerikalizmom. Po pravilu službe Oružanih snaga u slučaju nazočnosti svećenika vojne počasti se nisu davale. Svećenstvo je optuživano da u tim slučajevima zlorabi neznanje i podjele unutar obitelji u nastojanju da nametne svoj

²⁹ Isto, str. 204.

³⁰ Isto. Oko djelatnosti M. Cagne vidjeti M. AKMADŽA, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.–1980.*

interes, odnosno da pokop bude vjerskog karaktera. »Ima primera da u takvim situacijama dolazi do mučnih rasprava pred samu sahranu. U takva dva slučaja u raspravu su se umešale i starešine jedinice JNA koja odaje vojne počasti, a jednom su i isterali popove sa sahrane i zabranili im ulazak u groblje. Sličnih primera ima i na sahranama umrlih boraca NOR-a«. Čini se da su takvi slučajevi bili povod zaključku da vjerske zajednice veoma »dobro koriste sektaško ponašanje ateista pa ne moraju da poštuju ustav i zakone, kao ni želje umrlih ili njihove rodbine, itd.«³¹.

Skrenuta je i pažnja »na pojavu o kojoj smo malo vodili računa, to jest na obavezu vernika da svom dušebrižniku (ispovedniku) istinito saopšti sve detalje svog života, za koje se ispovednik interesuje. To znači i o životu i radu u Armiji i sve podatke, koje je po bilo kojoj osnovi sazna. Nije teško pretpostaviti da ima, i da će biti, zatucah vojnika-vernika koji svom ispovedniku ispričaju sve što se od njih traži, čime se stvara mogućnost da klerikalci raspolažu brojnim podacima o JNA, i da ih po svom nahođenju i ubeđenju koriste.«³² Ove rečenice pokazuju koliko su malo u JNA znali, ili bolje rečeno koliko je njihov pristup problematici vjere bio tendenciozan. Vjernik je ispovijedao grijehe, a ne svoj životni put, što teško da u JNA nisu znali. Bio je to smislen način da se klasnom neprijatelju na leđa natovari još jedan težak grijeh, premda je rijedak bio vojnik koji je mogao znati nešto što bi se držalo podatkom vrijednim interesa neke, posebice zapadne obavještajne službe. S druge strane u JNA je i ime postrojbe bilo podatak razine državne tajne, što je pokazivalo kako se od mušice radio slon.³³

Pregled je okončan napomenom da »mnoge od navedenih aktivnosti nemaju klerikalistički karakter u društvu, kao na primer: održavanje kontakata sa klerom, slavljenje crkvenih praznika, spremanje hrane po crkvenim propisima, i sl. Međutim, takve aktivnosti i u JNA najčešće su klerikalističke. Karakter JNA, kolektivni život i izvršavanje zadataka, činjenica da je skoro svaka jedinica JNA Jugoslavija u malom, sastavljena od ateista i vernika i skoro svih nacionalnosti i konfesija, ne dozvoljava takvo ispoljavanje verskih ubeđenja i vršenje obreda, koje bi štetilo jedinstvu vojnog kolektiva, podvajalo ga na verskoj, odnosno versko-nacionalnoj osnovi, favorizovalo vojnike pojedinih konfesija, stvaralo mržnju, netrpeljivost i podozrenje između vojnika – vernika i ateista. Zbog toga i najobičnije ispoljavanje verskih ubeđenja može u vojnom kolektivu da poprimi klerikalistički karakter.«³⁴ Takvo stajalište nije uvažavalo da se s istim »problemom« uspješno nosila Vojska Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, kao i da su partizanske postrojbe od 1942. do 1945. godine imale vjerske referente.³⁵ Očito da vjera nije bila problem dok je korištena za revolucionarne ciljeve KPJ. Za JNA je najbolji lijek protiv vjere bio intenzivni političko-obrazovni rad po politici i programu SKJ, a uz to je i »Politička uprava SSNO

³¹ M. NIKOLIĆ, »Delovanje unutrašnjeg neprijatelja iz sredine reakcionarnog klera prema JNA«, str. 206–207.

³² *Isto*, str. 205.

³³ SVA MORH, Komada 5. armije, Izveštaj o borbenoj gotovosti 5. armije za 1984. godinu, DT br. 24-2/84 od 30. 1. 1985.

³⁴ M. NIKOLIĆ, »Delovanje unutrašnjeg neprijatelja iz sredine reakcionarnog klera prema JNA«, str. 207.

³⁵ Zapovijed vrhovnog komandanta NOP i DVJ od 23. 6. 1942. o ustanovljenju zvanja vjerskih referenata, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knjiga 4, dokument broj 193; Mile BJELALAC, *Vojska Kraljevine SHS / Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994., str. 182.

dostavila ... jedinicama i ustanovama i konkretne zadatke u cilju sprečavanja klerikalističkih aktivnosti prema JNA i uticaja na pripadnike armijskog sastava«.³⁶

Operativna akcija »Partner« i stanje u 1980-im godinama

Nakon vojne intervencije Sovjetskog Saveza u Afganistanu 1979. godine i Titove smrti 1980. godine, po tvrdnjama iz JNA s kraja 1980., pojačano je djelovanje unutarnjeg neprijatelja. Po tim tvrdnjama većina klera je bila lojalna, no pojedinci su nastojali da se »nametnu sa svojim procenama događaja i ponuđenim rešenjima«³⁷.

U analizi napravljenoj u ožujku i travnju 1981. godine u odjeljenju sigurnosti Zapovjedništva 5. armije u Zagrebu »zaključeno je da je angažovanje organa bezbednosti jedinica i ustanova« prema neprijatelju iz vjerskih zajednica nedovoljno i neprimjereno »obimu, ciljevima i mogućim negativnim posledicama«. Djelom je to bila posljedica nemira Albanaca na Kosovu i prioritetnog angažiranja zbog albanskog nacionalizma u operativnoj akciji *Horizont*, no traženo je od podređenih puni angažman i stvaranje kvalitetnih suradničkih pozicija, odnosno kvalitetnih doušnika, te da u tom poslu mora biti angažiran svaki operativac iz službe.³⁸ Služba je držala da su za doušnike najbolje osobe iz vjerskih struktura pa se njihovu vrbovanju tijekom služenja vojnog roka pridavala velika pažnja. Držano je da su oni najpogodniji »za perspektivno ugrađivanje i prodor prema žarištima iz kojih se organizuje, planira i usmerava neprijateljska aktivnost prema društvu i oružanim snagama«³⁹.

Na djelovanje vjerskih zajednica JNA se u prosincu 1981. godine preko Političke uprave osvrnula u jednoj većoj povjerljivoj informaciji, koja je napravljena kao sažetak strogo povjerljivog osvrta Uprave sigurnosti iz toga vremena. U informaciji su prenesena stajališta koja su dale strukture iznad sustava, tj. SKJ o pogledu na aktualno stanje i religijski čimbenik. Skrenuta je pažnja na putovanje zagrebačkog kardinala Franje Kuharića u Australiju i tvrđeno da je imao određene kontakte s pripadnicima političke emigracije neprijateljski raspoložene prema Jugoslaviji. Za ukazanje Gospe u Međugorju i vjerske svečanosti u vezi s tim rečeno je da »bremenite su nacionalističkim istupima i incidentima«. Biskupska konferencija Katoličke crkve prozvana je da je u 1981. godine sa svojih zasjedanja pozvala vlasti »da se veri i crkvi omogući pristup sredstvima javnog informisanja, da se u bolnicama, socijalnim ustanovama i zatvorima omogući obavljanje verskih obreda, da se omogući da vojnici vernici obavljaju svoje verske dužnosti za vreme služenja vojnog roka«. U dijelu SPC skrenuta je pažnja na oživljavanje »bogomoljačkog pokreta« u pojedinim regijama Srbije i BiH na nacionalističkoj ideologiji predratnog žičkog vladike Nikolaja Velimirovića. U osvrtu je priznato da »do sada u JNA nije bilo masovnijih ekscenčnih pojava negativnih klerikalnih uticaja, pomenuti slučajevi nedvosmisleno ukazuju da ni oružane snage neće ostati pošteđene takvih pokušaja«. Karakteristični slučajevi su

³⁶ M. NIKOLIĆ, »Delovanje unutrašnjeg neprijatelja iz sredine reakcionarnog klera prema JNA«, str. 207–208.

³⁷ *Informacija o uticaju neprijateljske propagandno-psihološke aktivnosti na JNA*, Politička uprava SSNO, Poverljivo (br. 10-1 od 5. 1. 1981.), br. 1, 1981., str. 4.

³⁸ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, Neprijateljska aktivnost iz redova verskih zajednica, str. pov. br. 75-36 od 11. 9. 1981.

³⁹ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, OA »Partner« str. pov. br. 15-1 od 5. 1. 1982.

navedeni bez konkretnih pokazatelja i čini se opravdano pretpostaviti da su jako predimenzionirani. Rečeno je da se utjecaj na pripadnike JNA pokušava ostvariti »pomoću: anonimnog rasturanja verske štampe, letaka i crkvenih publikacija; ličnim kontaktima i nuđenjem besplatnih usluga; pozivanjem pojedinih pripadnika JNA i članova njihovih porodica na verske svečanosti i manifestacije; javnim i anonimnim rasturanjem verskih simbola i relikvija; širenjem dezinformacija, neprijateljskim izjavama, a u nekim slučajevima i podsticanjem vjerske i nacionalne netrpeljivosti i mržnje«. Rasturanje pisanog materijala bio je najširi oblik širenja vjerskog tiska, odnosno iz JNA rječnika, propagande. U prvih devet mjeseci 1981. godine registrirano je 530 primjera tiska i 123 letka i pamfleta. Najviše je bilo *Glasa Koncila* – 221, *Pravoslavlja* – 109, *Preporoda* – 28 i itd. Kao novi način posrednog djelovanja prema pripadnicima JNA navedeno je pozivanje na vjerske proslave u stanovima i kućama. »To se ponekad čini i obmanom uz obrazloženje da je povod useljenje u novu kuću, diplomiranje i sl. (registrovano je više ovakvih slučajeva). Te prigode pojedinci koriste za proturanje reakcionarnih i nacionalističkih shvatanja«. Zabilježeni su slučajevi pozivanja vojnika na razne vjerske svečanosti, vjerske klubove, vrtiće, sportsko-rekreativne klubove i vjersko-spiritualističke skupine. Tvrđeno je da ima »podataka da i neki sveštenici za vreme ispovedi vojnika – klerika pokušavaju prikupiti podatke obavještajnog karaktera« o stajalištima i raspoloženju pripadnika JNA, uvjetima života i drugim značajkama moralno-političkog stanja.⁴⁰ Ta tvrdnja je po svemu sudeći dana na temelju jednog slučaja iz listopada 1981. godine kada je katolički župnik iz sela Lištana kod Livna, optužen da se pri ispovijedi jednog vojnika raspitivao o detaljima koje bi se očekivale u najmanju ruku od školovanog časnika neke vojno-obavještajne službe.⁴¹ U rujnu 1981. godine u JNA je bilo 345 vojnika klerika, od čega: 126 katolika, 107 pravoslavnih, 82 islamske vjere i 30 pripadnika manjih vjerskih zajednica. Za 21 vojnika je registrirano da su istupali s »klero-nacionalističkih i drugih neprijateljskih pozicija«. Istaknuto je da je većina njih iznad prosjeka po ponašanju, rezultatima izobrazbe i ideološko-političkom obrazovanju, da »disciplinovano izvršava sve dužnosti, ističe se u organizovanju kulturno-zabavnih i sportskih aktivnosti, čime stiču poverenje starešina«. Nakon te pohvale slijedilo je upozorenje da većina poluilegalno posjećuje bogomolje, unosi vjerski tisak i materijale, pa čak i da dosta čitaju marksističku literaturu »kako bi mogli pružiti pomoć vojnicima koji teže prate nastavu« ideološko-političkog obrazovanja »i na taj način sticati njihovo poverenje«. ⁴² Za suprotstavljanje Uprava sigurnosti je tijekom 1980. i 1981. godine uvela kombiniranu primjenu metoda i sredstava rada za petnaest vojnika klerika, tri djelatne vojne osobe i dva civila na službi u JNA. Prema istima i sredinama usmjereno je 214 suradnika od kojih svega jedanaest kvalitetnijih i to iz sredine vojnika klerika (1, 5. i 7. armije) i devetnaest vojnika vjerenika. S vidnim žaljenjem je primijećeno da većina »ostalih u mogućnosti su da daju samo periferna zapažanja«, kao i da je vrlo mali broj »saradnika iz klerikalnih struktura« u mogućnosti »da se približi i dublje prodre ka višim crkvenim krugovima iz kojih se planiraju, usmeravaju i vode neprijateljske akcije prema

⁴⁰ Politička uprava SSNO, Informacija o neprijateljskoj aktivnosti verskih zajednica prema našem sistemu i oružanim snagama, pov. br. 1201-1 od 31. 12. 1981.

⁴¹ POA, Indikativne informacije Uprave bezbednosti br. 3 od 9. 11. 1981.

⁴² Politička uprava SSNO, Informacija o neprijateljskoj aktivnosti verskih zajednica prema našem sistemu i oružanim snagama, pov. br. 1201-1 od 31. 12. 1981.

društvu« i oružanim snagama. Rad na suprotstavljanu držan je slabim i često površnim te je zaključeno da »mere suprotstavljanja delatnosti klera protiv JNA moraju biti ugrađene u programsku orijentaciju, bezbednosnu i kontraobaveštajnu procenu i planove rada svakog organa bezbednosti JNA«. Naglašeno je da je nužna temeljitija procjena svakog vojnika – klerika pri čemu je skrenuta pažnja »da su neki vojnici – klerici školovani u inostranstvu i da je pozitivno držanje vojnika klerika često sračunato na slabljenje naše budnosti i stvaranje uslova za delovanje sa klerikalnih i nacionalističkih pozicija«⁴³.

Uprava sigurnosti SSNO je u studenom 1981. godine navela nekoliko primjera neprijateljskog djelovanja s kleronacionalističkih pozicija prema JNA i u JNA. U 7. armiji (Sarajevo) zabilježena su dva povjerljiva mišljenja vojnika klerika, koji su pred doušnicima službe sigurnosti pohvalno govorili o ponašanju SPC-a u Drugome svjetskom ratu, odnosno o »čudotvornosti gospe koja se pojavila kod s. Međugorje« te o lošim uvjetima življenja u JNA u odnosu na samostanski smještaj. Za posljednjeg je dana ocjena da je u postrojbi discipliniran, posluššan uz prosječno zalaganje na nastavi. No najvažnija je ocjena za oba slučaja »da su vojnici – klerici veoma obazrivi, da se potpunije otvaraju samo prema proverenim istomišljenicima«, što organi sigurnosti »trebaju imati u vidu kod njihovog sagledavanja i izbora saradnika«⁴⁴.

Procjena da su vjerske zajednice sve agilnije bila je povod da Služba državne sigurnosti SSUP krajem 1981. godine uvede Operativnu akciju *Partner* (dalje: *OA Partner*). U obrazloženju uvođenja rečeno je da posljednjih »godina, a naročito od druge polovine 1980. godine, naše društvo ... suočeno sa povećanjem ukupnog obima neprijateljske i druge društveno štetne delatnosti iz verskih krugova i zajednica. U ovom periodu ova delatnost poprima i neke novije forme, koje su u suštini sračunate na širenje uticaja i pokušaje da manipulišu sa vernicima radi suprotstavljanja politici SKJ i određenim akcijama društva. Time realizuju svoj doprinos podrivačko-subverzivnim aktivnostima koje imaju za cilj destabilizaciju našeg društveno-političkog sistema i realizaciju svojih namera i planova«⁴⁵.

Za provedbu zadaće služba sigurnosti JNA je pred svoje djelatnike postavila niz zadataka čiji je cilj bio steći potpun uvid u razmjere prakticiranja vjere u JNA te presjeći klerikalno djelovanje iz vjerskih zajednica. Među zadacima bio je i zahtjev na »stvaranju kompromitirajućeg materijala i izboru kvalitetnih izvora. Sa angažovanim izvorima realizovati planski rad i pripremu za suradnju na terenu«. Zavrbovane doušnike je uoči otpuštanja iz JNA trebalo predati na vezu Službi državne sigurnosti.⁴⁶

U godišnjem osvrtu Uprave sigurnosti na razdoblje od listopada 1981. do listopada 1982. godine kazano je da uz albanski nacionalizam i iredentizam »neprijateljska delatnost iz verskih zajednica ... predstavlja najrasprostranjeniju vrstu neprijateljskog delovanja prema JNA, pa i u JNA u ovoj godini«. U tom je razdoblju zabilježeno 1239 slučajeva što je bilo 50 posto više (633) u odnosu na prvih deset mjeseci 1981. godine. Snimljeni sadržaji i parole te natpisi na vojnim objektima bili su novina u djelovanju.⁴⁷ Koliko je u cjelini bila riječ o povećanju ili jednostavno temeljitijem radu službe, teško je reći. Kao primjer

⁴³ *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 7 iz 1981.

⁴⁴ POA, Indikativne informacije Uprave bezbednosti br. 3 od 9. 11. 1981.

⁴⁵ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, OA »Partner« str. pov. br. 15-1 od 5. 1. 1982.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 2 iz 1983.

vrijedi navesti memoare Ljubana Karana, jednog od rijetkih oficira sigurnosti, koji je pisao o djelovanju službe i koji nimalo nije dvojio da je njezin rad bio častan i profesionalan. On je naveo jedan slučaj »neprijateljskog« djelovanja iz vjerskih zajednica koji ilustrira razmjere rada službe izvan okruženja.⁴⁸

Tijekom 1982. godine u JNA je registrirano 407 slučajeva klerikalizma dok je 1981. godine bilo osjetno manje, svega 47. Navedene klerikalne aktivnosti učinila su 223 pripadnika JNA od kojih je 109 registrirano prvi put. Među njima bilo je 56 osoba profesionalno vezanih za JNA i 1565 vojnika, od kojih 101 klerik. Po nacionalnoj strukturi radilo se o 99 Hrvata, 45 Srba, 17 Slovenaca, 17 Muslimana, 11 Albanaca, 3 Crnogoraca, 2 Mađara, jednom Makedoncu, 11 ostalih i 17 nepoznatih. U suprotstavljanju je služba sigurnosti angažirala 176 suradnika.⁴⁹

U studenom 1982. godine u ocjeni stanja na teritoriju 5. armije (zapadna i sjeverozapadna Hrvatska) rečeno je da usprkos djelovanju neprijateljski orijentiranog klera »ona nema značajnijeg odraza na armijski sastav, a pogotovo ne u smislu postojanja bilo kakvog uporišta za prenošenje verske propagande ili drugih aktivnosti u armijsku sredinu«⁵⁰.

Godinu 1983. obilježio je suđenje Aliji Izetbegoviću i drugovima zbog muslimanskog fundamentalizma što je poznato kao Sarajevski proces.⁵¹ Odjeci s procesa našli su mjesta i u informacijama JNA. Na temelju *Biltena Uprave sigurnosti SSNO* (br 9/83) napravljena je informacija Političke uprave o panislamizmu i »revolucionarnom islamu«.⁵² Informacija je sačinjena u srpnju 1983. godine, a već početkom kolovoza prosljeđena je nova informacija o neprijateljskom djelovanju klera u kojoj je skrenuta pažnja na »neke nove oblike neprijateljskog delovanja klera koji do sada nisu ispoljavani«. Obije su informacije korištene u indoktrinaciji pripadnika JNA, odnosno po službenoj terminologiji u ideološko-političkom obrazovanju.⁵³ U informaciji Političke uprave iz kolovoza 1983. godine sažetak je zbivanja u 1982. kao godini u kojoj je osjetno pojačano djelovanje vjerskih zajednica. Ono je na međunarodnoj sceni povezano s posljedicama islamske revolucije u Iranu, početkom pontifikata pape Ivana Pavla II., ulogom Crkve u poljskim zbivanjima i potporom američke administracije Vatikanu da se Crkva učini jačim političkim čimbenikom u socijalističkim zemljama. Konkretna posljedica za JNA bilo je povećanje širenja vjerskog tiska za 50 posto. Novost je bilo širenje snimljenoga religijskog sadržaja i ispisivanje religijskih simbola i parola na vojnim objektima. Uglavnom je bila riječ o običnim križevima koji su komponirani s fašističkim i anarhističkim simbolima. Pisani pozivi na sudjelovanje u vjerskim manifestacijama iznosili su 21 posto ukupnog djelovanja vjerskih zajednica prema JNA.⁵⁴

⁴⁸ Ljuban KARAN, *Bio sam oficir KOS-a*, Blic, Beograd, 2006., str. 32–35.

⁴⁹ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 2, str. pov. br. 16-9 od 28. 1. 1983.

⁵⁰ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, *Novija saznanja o delovanju neprijateljskog dela klera*, str. pov. br. 15-113 od 19. 11. 1982.

⁵¹ Abid PRGUDA, *Sarajevski proces: Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g.*, autorovo izdanje, Sarajevo, 1990.

⁵² *Informacija o aktuelnim pitanjima MPS u JNA (Informacija o uticaju 'revolucionarnog islama' na neprijateljsku aktivnost muslimanskih kleronacionalista i nacionalista i nekih stranih državljana u SFRJ)*, Politička uprava SSNO, Poverljivo (br. 35-8 od 18. 7. 1983.) br. 8, 1983.

⁵³ *Informacija o aktuelnim pitanjima MPS u JNA (Neprijateljska delatnost klera u našoj zemlji i prema JNA)*, Politička uprava SSNO, Poverljivo (br. 35-11 od 3. 8. 1983.) br. 11, 1983.

⁵⁴ *Isto.*

Pad registriranih slučajeva iz 1983. godine nastavio se i u 1984., a i u kasnijim godinama. Iz analitičkog materijala koji je 1985. godine Uprava sigurnosti napravila za razdoblje od 1980. do 1984. vidi se struktura izgreda i nacionalni sastav izgrednika. Dominantan izgred bio je verbalni delikt, a Hrvati su bili najčešći izgrednici.⁵⁵ Je li to doista bila stvarna slika stanja ili odraz rada službe u kojoj su većina bili Srbi?⁵⁶

Tablica 1: Pregled djelatnosti i negativnih reagiranja u JNA koje zaslužuju pažnju s aspekta sigurnosti i zaštite JNA s pozicije klerikalizma 1980. – 1984.

vrsta djelovanja	Godina				
	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.
pokušaj organiziranja ilegalnog rada u skupinama (broj slučajeva)				1	1
organiziranje ilegalnih okupljanja		4	4	18	9
kontakti s unutarnjim neprijateljem	8	3	42	101	40
kontakti s neprijateljskom emigracijom		4		5	1
kontakti sa stranom obavještajnom službom			1	4	1
izvršenje sabotaža					1
prijetnje osvetom i ubojstvom			1	10	
tuča iz neprijateljskih pobuda			2	1	
nacionalistički ispadi i provokacije			2	12	vjer. 7
pasivni otpor i opstrukcija			4	112	8
izbjegavanje vojne službe onesposobljavanjem ili obmanom		2	4	1	2
odbijanje prijema oružja i rada subotom iz religijskih ili nacionalističkih pobuda	11	13	22	22	21
izjašnjavanje za bijeg u inozemstvo			2	1	2
istupi i negativni komentari	91	71	84	101	21
uvreda ugleda druga Tita	14	1	5	4	14
vrijedanje najviših tijela ili predstavnika SFRJ		1	2	10	2
izlaganje poruzi OS SFRJ	5	1	6	10	11
rasturanje letaka ili drugih pisanih i snimljenih neprijateljskih sadržaja	3	3	23	20	25
pisanje neprijateljskih parola i simbola	2	2	4	9	1
slušanje stranih radiopostaja	23		1	13	3
širenje glasina i dezinformacija		4	1	9	10
upražnjavanje religijskih obreda i rituala u vojarnama uz vjerska okupljanja		118	132	132	122
najava napuštanja vojnih škola i djelatne vojne službe pod utjecajem neprijatelja			1	5	
odavanje vojne tajne			1	3	2
povreda službene dužnosti		1			1
imovinski kriminal			2		

⁵⁵ POA, Analitički materijali Uprave bezbednosti SSNO, br. 1 iz 1985.

⁵⁶ D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 66–67.

Tablica 2: Pregled unutarnjih neprijatelja u JNA s pozicije klerikalizma 1980. – 1984.

Nacionalnost	Godina				
	Svega	1981.	1982.	1983.	1984.
Albanci	15		9	5	1
Bugari					
Crnogorci	6	6			
Hrvati	293	67	95	61	70
Jugoslaveni	15	3	6	4	2
Mađari	11	6	1	3	1
Makedonci	17	3	1	9	4
Muslimani	82	20	12	32	18
Romi					
Rumunji	1	1			
Rusini	1			1	
Slovaci	20		4	13	3
Slovenci	31	7	14		10
Srbi	132	35	30	39	28
Turci	3			1	2
Židovi					
Nijemci	1	1			
Nepoznato	39	16	14	9	
Ostalo	20			1	20

Nakon 1984. godine stalno je opadalo registrirano neprihvatljivo djelovanje klerika. Tijekom 1985. i u prvoj polovici 1986. godine registrirano je 173 istupa ili negativnih ponašanja s pozicija klerikalizma prema JNA i štabovima TO. Kao razlog smanjenja navedene su »široko preduzete mere u društvu, posle poznatih nacionalističkih i kleronacionalističkih ispada krajem 1984. godine i prvoj polovini 1985. i promene taktike delovanja neprijateljskog dela klera koji se sve više orjentišu na perfidniju, opoziciono organizovaniju neprijateljsku delatnost«. U Upravi sigurnosti su držali da kleronacionalisti iz RKC izbjegavaju otvorene konflikte s društvom, što je držano taktičkim činom čija je svrha bila stvaranje povoljnih uvjeta za posjet pape Ivana Pavla II. Jugoslaviji i iznuda nekih ustupaka i omogućavanje šireg uključivanja vjernika u društvene strukture. Za kleronacionaliste iz SPC rečeno je da koriste »spontano organizovanje« Srba i Crnogoraca na Kosovu i nastoje im se nametnuti kao spasitelji. Za pojedine klerike u Islamskoj vjerskoj zajednici tvrđeno je da šire panislamske ideje i zagovaraju stvaranje etnički čiste Bosne. Statistički najviše je istupa bilo iz redova KC 63,5 posto, IVZ 17,3 posto, malih vjerskih zajednica 11,5 posto i SPC 7,7 posto. Najviše slučajeva bilo je na području Vojnopomorske oblasti (40 posto), posebice u splitskoj regiji, a potom u zoni 5. armije (29,2 posto), što znači da je većina (značajno više od polovice) registriranih slučajeva bila na teritoriju SR Hrvatske. Prema

nacionalnoj pripadnosti registrirano je 35,4 posto Hrvata, 19,8 posto Muslimana, 7,7 posto Srba, 4,6 posto Slovenaca, 1,5 posto Makedonaca i 40 posto nepoznate nacionalnosti. Po zanimanju riječ je o 42 posto klerika, 13,3 posto zemljoradnika, 9,3 posto učenika, 2 posto radnika (zanatlija) i 32,4 posto osoba čija zanimanja nisu bila poznata. Po strukturi istupa, tj. djelovanja riječ je najviše o pisanim oblicima: 62,3 posto (rasturanja vjerskog tiska, letaka, pozivnica, čestitaka, anonimnih pisama, kasete i ispisivanja parola), potom usmene propagande: 18,9 posto, stvaranja veza s pripadnicima JNA i članovima njihovih obitelji: 14,1 posto, dok se 3,3 posto odnosilo na provociranja, vrijeđanja kao i fizičke nasrtaje na pripadnika JNA.⁵⁷

U redovima JNA registrirano je 185 klerikalističkih istupa u kojima je sudjelovalo 168 vojnika, 14 osoba profesionalno vezanih za JNA i tri osobe čiji status nije bio poznat. Najviše ih je djelovalo na liniji KC 94, malih vjerskih zajednica 39, SPC 24, IVZ 22, Makedonskoj pravoslavnoj crkvi 2, a ostalo su bili nepoznati. Po nacionalnoj pripadnosti najviše je bilo Hrvata, 86 (46,48 posto), Srba, 33 (17,83 posto), Muslimana, 15 (8,1 posto), Slovenaca, 14 (7,56 posto) i Jugoslavena, 9 (4,86 posto). Među njima je bilo 10 djelatnih vojnih osoba, 56 klerika, 30 učenika, 29 studenata, 12 zanatlija, 8 stručnjaka, 7 službenika, 3 trgovaca itd. Većina, 77,83 posto, istupa bila je usmena, a pisana svega 3,78 posto. U strukturi istupa navođene su uobičajene sigurnosne tlapnje koje su desetljećima ponavljane kao dobro naučena formula. Najučestalija mjera suprotstavljanja bila je provjera podataka i identifikacija osoba. Podatci su ustupljivi tijekom unutarnjih poslova pa su u 15 slučajeva poduzete mjere gonjenja, a četiri slučaja su osobe osuđene. Prema nositeljima klerikalističkih djelatnosti angažirano je 197 suradnika od čega šest iz sredina klerika. Pripadnici službe upoznati su da iskustvo pokazuje »da saradnici angažovani iz sredine klerika, posebno na osnovu stvorene kompromitirajuće dokumentacije, kada su dobro vođeni obezbeđuju dublje prodore i otkrivanja ilegalne neprijateljske delatnosti, ne samo u JNA već i šire u društvu, posebno u kleronacionalističkim sredinama iz kojih se deluje protiv JNA«. Istaknuto je da je dobrih uspjeha bilo u Sarajevskoj armiji »kroz više uspešno realizovanih obrada prema vojnicima iz sredine kleronacionalista, kombinovanjem rada saradnika i drugih metoda«, posebno primjenom tajnog snimanja susreta.⁵⁸

U informaciji Uprave sigurnosti SSNO iz siječnja 1987. godine u osvrtu na prethodne dvije godine kazano je da neprijateljsko djelovanje prema JNA s vjerskih pozicija iznosi 8,99 posto svih slučajeva napada na JNA.⁵⁹ Tada je već rastao pritisak mnogo većih prijetnja, mirovnih pokreta, građanske desnice i slično, što je kleronacionaliste i klerikalce izguralo na periferiju interesa JNA.⁶⁰ U nekoliko informacija Uprave sigurnosti SSNO iz druge polovice 1980-ih o djelovanju vanjskog i unutarnjeg neprijatelja, stiče se dojam da se kler spominjao samo reda radi, s tipičnim grijesima iz ranijeg razdoblja, a u nekima nije ni bilo njihova spomena.⁶¹

⁵⁷ POA, *Bilten Uprave bezbednosti SSNO* br. 10 iz 1986.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ POA, Informacije Uprave bezbednosti SSNO, br. 27 od 27. 1. 1987.

⁶⁰ D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 89–96.

⁶¹ POA, Informacije Uprave bezbednosti SSNO, br. 14 od 11. 1. 1988.; POA, Informacije Uprave bezbednosti SSNO, br. 557 od 14. 12. 1988.

Problem religioznosti djelatnika JNA

Za JNA su najopasniji bili slučajevi da se vjerski ponašaju oficiri i članovi njihove obitelji, što je držano prelaskom na drugu stranu. Bez navođenja detalja rečeno je da ima takvih slučajeva i da su među njima i oficiri na zapovjednim dužnostima, a uz to većinom i članovi SKJ. »Mada ne brojne, te pojave ukazuju na nedovoljan partijsko-politički rad u sredinama gde su se one dešavale. Nije poznato da su osnovne organizacije SKJ raspravljale o ovakvim slučajevima, što ukazuje na određenu političku nebudnost.«⁶² U *Biltenu Uprave sigurnosti SSNO* dan je točan broj takvih starješina i civilnih osoba. Riječ je konkretno o 97 registriranih pripadnika JNA »koji ispoljavaju religiozna shvatanja i ponašanje«. Od toga je 86 osoba već ranije bilo uočeno da imaju vjerske sklonosti, a tijekom 1981. uočeno je još 11 novih osoba. Po strukturi bilo je riječ o: četiri viša oficira (raspon čina major-pukovnik), devet oficira (potporučnik kapetan I klase), šesnaest podoficira, jednom vojnom službeniku, trideset i osam civila na službi u JNA, dvadeset i osam vojnika i jednom nepoznatog statusa. Prema nacionalnoj pripadnosti riječ je o: 43 Hrvata, 19 Srba, 15 Muslimana, 4 Crnogorca, 3 Mađara, 2 Makedonca i 11 ostalih. Članova SKJ bilo je 30 (od kojih jedanaest oficira, deset podoficira, jedan vojni službenik, šest civila na službi u JNA i dva vojnika), šest djelatnih vojnih osoba bilo je podrijetlom iz klerikalnih (vjerojatno svećeničkih) obitelji, deset djelatnih vojnih osoba i tri civila u JNA sklopili su brak s užim članom kleričke obitelji. Prema nedovoljno pouzdanim podacima 92 od tih 97 osoba kontaktiralo je sa svećenicima na terenu. Istodobno, prema »nedovoljno provedenim i nepotpunim podacima 165 članova« obitelji djelatnih vojnih osoba i 180 članova obitelji civila na službi u JNA »stalno ili povremeno prisustvuju verskim obredima i bogomoljama i organizuju proslave verskih praznika u svojim stanovima; 15 redovno dobija versku štampu, što ne prijavljuju«; četiri djelatne vojne osobe i dva civila na službi u JNA, »članovi SKJ, tajno su se venčali u crkvi, a 16 je krstilo decu u crkvi. Podaci se potpunije proveravaju i stvaraju se uslovi za preduzimanje mera.«⁶³ Stvarna težina tog podatka vidljiva je tek u komparaciji s brojem djelatnih vojnih osoba i civila na službi u JNA. U JNA je 1981. godine bilo 49 865 djelatnih vojnih osoba i 47 796 civila, ukupno 97 661 osoba u stalnom radnom odnosu.⁶⁴ Vojnika na služenje vojnog roka bilo je po gruboj procijeni više od 150 000. Navedene brojke pokazuju koliko je taj problem bio minoran i to pod uvjetom da su svi slučajevi bili doista nedvojbni, u što se s obzirom na narav službe s pravom može sumnjati.

U sklopu OA »Partner« od oficira sigurnosti traženo je da odmah ustroje evidenciju vjernika od stalno zaposlenih u JNA i članova obitelji djelatnih vojnih osoba. Potom je trebalo napraviti selekciju i odabrati pojedince za detaljnu obradu. U takvim sredinama traženo je da se »odmah pristupiti izboru i angažovanju saradnika i izvora sa većim akcentom na

⁶² Politička uprava SSNO, Informacija o neprijateljskoj aktivnosti verskih zajednica prema našem sistemu i oružanim snagama, pov. br. 1201-1 od 31. 12. 1981.

⁶³ *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 7 iz 1981. Na Biltenu je dopisano SP 6-12 od 12. 11. 1981., što ga vremenski konkretnije određuje.

⁶⁴ Personalna uprava SSNO, Kratak pregled najvažnijih pokazatelja o starešinskom kadru, str. pov. br. 05/4110-85 od 26. 4. 1982.

članovima porodice« djelatnih vojnih osoba, »sa tendencijom za prodor u žarišta, verske zajednice, institucije, štampu i drugo«.⁶⁵

Tijekom 1982. godine registrirano je sedamnaest oficira, dvanaest podoficira, tri kadeta, dvadeset civila na službi u JNA i četiri radnika u vojnoj industriji u vjerskoj aktivnosti. Među starješinama sedam ih bilo na zapovjednim i rukovodećim dužnostima.⁶⁶ U tri velike konfesije registrirani su pokušaji učlanjenja supruga djelatnih vojnih osoba i civila na službi u JNA pri čemu su rađeni navodno upitnici s detaljnim podacima. U napomeni je dodano da su u slučaju mješovitih brakova i članstva u SKJ podatci uneseni crvenom bojom. Zabilježeno je nekoliko pokušaja od strane katoličkih i islamskih svećenika da onemoguće sklapanje nacionalno miješanog braka ili da takav brak raskinu. U tom su slučaju navedena i dva primjera bez konkretnih podataka. Brat žene iz Livna udane za oficira JNA je, navodno po nagovoru mjesnog župnika, tražio da napusti brak i »pokrsti se '... uskoro će se promeniti režim, bit će zlo živeti tada sa Srbinom, izgubićeš glavu kada dođu naši na vlast', a hodža govori roditeljima oficira 'neka on razmisli još dobro, vremena su nesigurna, ne zna se koji će režim sutra biti, a on je Srpkinjom oženjen'«.⁶⁷

Tijekom 1985. i 1986. godine registrirano je klerikalno istupanje kod pet oficira, pet podoficira i četiri civila na službi u JNA.⁶⁸ Za naredno razdoblje nisam pronašao podatke, što navodi na zaključak da se broj registriranih smanjio.

Priziv savjesti kod vojnih ročnika

Vrlo težak vid neprijateljskog djelovanja za JNA bila su odbijanja vojnika da iz vjerskih pobuda prime oružje. Ta je pojava bila karakteristična za manje vjerske zajednice (nazarene, adventiste, jehovine svjedoke) koje »bukvalno primenjuju crkvenu dogmu (božiju zapovest) 'ne ubi', a da ne bi 'ubijali' nastoje da se toga pridržavaju. Društvo ne toleriše ovakve postupke, kao ni postupke pristalica buržoaskog pacifizma, koji iz političkih razloga ne prihvataju oružje. Odbijanje prijema oružja kvalifikuje se kao krivično delo, a počinioci kažnjavaju kaznom zatvora«. Od 1969. do 1977. godine zbog odbijanja da prime oružje osuđeno je oko četrdeset osoba na uvjetnih sedam godina zatvora, odnosno na prosjek izdržavanja od 3,8 godina zatvora. Iz vjerskih zajednica predlagano je da njihovi članovi služe čak i dvostruko duži vojni rok bez oružja ili da se kažnjavaju blažom zatvorskom kaznom, a po njezinu izdržavanju da se ne pozivaju na služenje vojnog roka, odnosno na vježbe kao vojni obveznici. Jedan od načina opstrukcije bilo je izbjegavanje prijema poziva za služenje vojnog roka jer je kazna bila osjetno blaža – do godinu dana zatvora. Drugi način opstrukcije bio je bijeg u inozemstvo u kojem se ostajalo do 28 godina, što je bila gornja granica pozivanja na obvezno služenje vojnog roka.⁶⁹

⁶⁵ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, OA »Partner« str. pov. br. 15-1 od 5. 1. 1982.

⁶⁶ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 2, str. pov. br. 16-9 od 28. 1. 1983.

⁶⁷ *Informacija o aktuelnim pitanjima MPS u JNA (Neprijateljska delatnost klera u našoj zemlji i prema JNA)*, Politička uprava SSNO, Poverljivo (br. 35-11 od 3. 8. 1983.) br. 11, 1983.

⁶⁸ POA, *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 10 iz 1986.

⁶⁹ M. NIKOLIĆ, »Delovanje unutrašnjeg neprijatelja iz sredine reakcionarnog klera prema JNA«, str. 205.

Od sredine 1980-ih rastao je pritisak da se vojni rok služi i u civilstvu u čemu su značajnu ulogu odirale i razne međunarodne udruge za zaštitu ljudskih prava.⁷⁰ Ta problematika došla je do izražaja prilikom osude vojnika Ivana Čečka, kojeg su podržali mirovni pokreti iz Ljubljane s predstavkama upućenim na više nadležnih tijela Slovenije, Srbije i SFRJ, kao i većem broju međunarodnih institucija za zaštitu ljudskih prava, što je bio pokazatelj da se u Jugoslaviji »sudi ljudima zbog njihovih verskih opredeljenja«. Tijekom 1985. i prvoj polovici 1986. godine zabilježena su trideset i četiri slučaja odbijanja vojnika da prime oružje i vojnu odoru. U dvadeset i šest slučajeva to su bili jehovini svjedoci, a u osam nazareni. Po nacionalnosti najviše je bilo Srba jedanaest, te po šest Hrvata i Jugoslavena.⁷¹ U vrijeme sloma komunizma i početka uvođenja višestranačja u zapadnim dijelovima SFRJ, uvaženo je odbijanje naoružanja iz vjerskih pobuda zbog čega je početkom 1990. godine promijenjen Zakon o vojnoj obvezi. Vojnicima koji su iz vjerskih pobuda odbijali primiti oružje vojni rok je produžen na 24 mjeseca i službu bez oružja.⁷²

Odnos JNA i vjerskih zajednice u sjeverozapadnoj Hrvatskoj

Na teritoriju sjeverozapadne Hrvatske JNA je od 1970. godine imala 32. pješačku diviziju Kopnene vojske.⁷³ Divizija je bila A klasifikacije i locirana na teritoriju Hrvatske od granice s Mađarskom do rijeke Save. Radilo se o teritoriju od 9500 km² na kojem je živjelo 800 000 stanovnika. Divizija je u prosjeku imala oko 6000 do 65 000 ljudi. U Varaždinu je bila glavnina i Zapovjedništvo divizije, a ostali dijelovi u Bjelovaru, Čakovcu, Koprivnici, Križevcima i Zagrebu.⁷⁴ Sredinom 1980-ih divizija je iz pješačke reorganizirana u mehaniziranu diviziju, pa je bila jedna od dvije takve u JNA. Imala je oko 5400 pripadnika smještenih u šest garnizona u: Bjelovaru, Dugom Selu kod Zagreba, Čakovcu, Koprivnici, Križevcima i Varaždinu.⁷⁵ Divizija je 1988. godine ponovno reorganizirana i poslužila je kao osnova za stvaranje 32. korpusa JNA.⁷⁶

Na području gdje je locirala divizije bio je velik broj katoličkih crkava i institucija RKC. Samo u Varaždinu bilo je 17 župa (samostana), a u Maruševcu (općina Ivanec) bila je i adventistička škola za Jugoslaviju.⁷⁷ U zoni pješačke divizije bili su centri Službe državne sigurnosti u Bjelovaru i Varaždinu i 12 općinskih sekretarijata za unutarnje poslove s kojima se surađivalo. Nakon preustroja u mehaniziranu diviziju u njezinoj su zoni bili centri SDS u Bjelovaru, Varaždinu i Zagrebu, te 18 općinskih sekretarijata za unutarnje poslove.

⁷⁰ SSVI, Informacije Uprave bezbednosti SSNO br. 192 od 30. 12. 1986.

⁷¹ POA, *Bilten Uprave bezbednosti SSNO*, br. 10 iz 1986.

⁷² SVA MORH, Vojni sud Zagreb: Komanda 5. vojne oblasti, Postupak prema vojnicima koji odbijaju da prime uniformu ili daju i potpišu svečanu obavezu, pov. br. 25/168-197 od 15. 3. 1990.

⁷³ Bojan B. DIMITRIJEVIĆ, »Organizacija Jugoslovenske narodne armije u Hrvatskoj 1966.-1991. godine«, *Dijalog povjesničara – istoričara*, br. 10/2, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2008., str. 124.

⁷⁴ SSVI, Izlaganje načelnika OB 32. pd GINO, dana 22. 4. 1983. godine; SSVI, Referat za obilazak OB 5. armije – decembar 1984.

⁷⁵ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. mehanizovane divizije, Referat za obilazak ekipe UB SSNO 1986. g., SP br. 87-1 od 19. 3. 1986.

⁷⁶ SVA MORH, Komanda 5. VO: Izveštaj o borbenoj gotovosti 32. korpusa za 1990. godinu; D. MARIJAN, *Slom Titove armije*, str. 110–112.

⁷⁷ SSVI, Izlaganje načelnika OB 32. pd GINO, dana 22. 4. 1983. godine.

Kao primjer, očito vrlo široke suradnje, napomena je načelnika službe sigurnosti divizije da se s tijelima Centra službe državne sigurnosti Varaždin, »svake godine za 'Božić' pokrivaju (...) određeni punktovi /crkve/ u cilju sticanja uvida o mogućem djelovanju verskih veliko-dostojnika sa pozicija kleronacionalizma, odnosno kategorijama lica koja zalaze u crkve i upražnjavaju verske obrede«⁷⁸.

U ožujku 1981. godine oficir sigurnosti pješačkog puka smještenog u Zagrebu u vojarni »Maršal Tito« periodično se osvrnuo na vjersko djelovanje protiv JNA. Nije zabilježen ni jedan slučaj »direktnog nasrtaja na vojnika«, djelatnu vojnu osobu i civila »od strane nep. dela klera«. Uočeno je tek nekoliko slučajeva ostavljanja vjerskog tiska po poštanskim sandučićima pojedinih starešina »koji su pravilno reagovali i iste prijavljivali«. U puku je bilo sedam vojnika »klerika« koji su se za vrijeme služenja vojnog roka ponašali korektno, osim jednog vojnika Muslimana koji je u »više navrata pokušavao da nametne svoje verske poglede drugim vojnicima Muslimanske nacionalnosti tumačeći islamsku veroispovest. Isto tako pokušavao je da upražnjava verske obrede. Tako je u julu mesecu 1980. godine za vreme 'Ramazana' upražnjavao verski običaj izbegavanja hrane u toku dana, u ovom pokušaju isti je sprečen od strane komandira jedinice«. Kod istog je pronađena vjerska literatura i časopisi. Držano je da jedan dio civila »zaposlenih u pozadinskom organu kasarne 'M. Tito' upražnjava verske običaje ali za sada ne raspoložemo sa pouzdanim podacima«.⁷⁹ Samo dan kasnije iz iste postrojbe je organu sigurnosti 32. pješačke divizije dostavljen podatak da žena u statusu civila na radu u JNA koja je bila zaposlena u pozadini (logistici) vojarne ide u crkvu »na inzistiranje muža i svekra«. Za svekra je navodno rekla da je pravi »nacionalista, više puta je osuđivan zbog istupa sa nacionalističkih istupa i zbog isticanja zastave NDH na javnom mestu«. Mjera je bila provjera za navedenu i njezinu obitelj preko operativca iz Stanice javne sigurnosti Sesvete i daljnje praćenje od strane suradnika koji je i dao podatak.⁸⁰

U drugoj polovici lipnja 1981. godine kod vojarne *Maršal Tito* u Zagrebu zaustavljeno je vozilo na dijelu gdje je zabranjen pristup, a unutra su bila dva svećenika od kojih jedan Poljak. Legitimirani su od strane milicije i navodno su obilazili crkve po Zagrebu.⁸¹

Prema podacima odsjeka sigurnosti 32. pješačke divizije iz rujna 1981. godine tijekom godine u garnizonima gdje je bila smještena divizija osjetno je pojačan utjecaj klera kroz razne akcije i manifestacije. Varaždin je istaknut kao mjesto gdje je to najizraženije i gdje Crkva maksimalno iskorištava 800. godišnjicu osnivanja grada u čemu se osobno angažirao i nadbiskup Franjo Kuharić. »Prema dosadašnjim našim saznanjima cenimo da je armijski sastav ostao sačuvan od uticaja klera. Tokom ove godine uočljivo je takođe da je dosta manje propagandnog materijala slato na adrese starešina i vojnika u odnosu na prethodne godine«. Poimenično su navedene četiri starješine JNA (potpukovnik i tri zastavnika) čiji član ili članovi obitelji odlaze na vjerske obrede, odnosno koji su navodno ranije imali veze sa svećenicima. Za civile na službi u JNA zaključeno je da nemaju potpun uvid, tek neka saznanja da pojedinci upražnjavaju vjerske obrede, no da je njihovo ponašanje na radnom mjestu korektno i

⁷⁸ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. mehanizovane divizije, Referat za obilazak ekipe UB SSNO 1986. g., SP br. 87-1 od 19. 3. 1986.

⁷⁹ SSVI, Osvrt o delatnosti nep. dela klera protiv JNA Organa bezbednosti 140. pp 32. dKov od 11. 3. 1981.

⁸⁰ SSVI, Zabeleška o primeni metoda rada (izveštaj) Organ bezbednosti 140. pp od 12. 3. 1981.

⁸¹ SSVI, Službena zabeleška kap. I. kl. D. Dimića od 23. 6. 1981.

da s njima nemaju nikakvih problema. Istodobno su u postrojbama imali tri vojnika klerika. Tijekom godine nisu uspjeli zavrbovati ni jednog od njih za suradnju kao doušnike službe. U diviziji je tada dvanaest suradnika službe usmjeravano po tom pitanju, premda se nisu bavili isključivo vjerskom problematikom već su povremeno dobivali obveze toga tipa.⁸² Do kraja godine u diviziji su sukladno zahtjevu nadređenih uspjeli zavrbovati jednog klerika s Kosova za rad kao svog doušnika.⁸³ U sljedećoj su godini djelatnici službe sigurnosti divizije imali više uspjeha u vrbovanju doušnika iz redova klerika jer su s trojicom uspjeli uspostaviti suradnju i angažirati ih za nadzor njihovih kolega u postrojbama divizije.⁸⁴ Sukladno zahtjevu nadređenih da »prodru u središte kontrarevolucionarnog kleronacionalnog djelovanja« služba sigurnosti 32. divizije je početkom 1983. godine prisilila potpukovnika Pavla Vujasinovića, upravnika Pozadine garnizona Varaždin da pokuša utjecati na poznanika Vjekoslava Bajsića, profesora na Teološkom fakultetu u Zagrebu, koji je bio u rodbinskoj vezi s njegovom suprugom. Povod je bila procjena da se radi o osobi koja je visokopozicionirana u strukturama Katoličke crkve.⁸⁵ Zbog zauzetosti svećenik je odbio razgovor s djelatnicima službe sigurnosti.⁸⁶ U novom pokušaju u prosincu 1983. godine pristao je na razgovor koji mu je predstavljen kao molba »drugova iz vojske« koji se bave »politikom i bezbednosti a da tačno ne zna temu razgovora, nego da pretpostavlja da bi se želelo razgovarati o odnosu i položaju Crkve danas«.⁸⁷ U dostupnim dokumentima nema potvrde da je razgovor održan ili da je služba sigurnosti JNA imala neke koristi od njega.

U kolovozu 1983. godine pred vojarnom JNA u Varaždinu zaustavila su se dva vozila od kojih je jedno bilo kombi austrijske registracije. Bila je to skupina vjernika koje je vodio župnik rođen u općini Pregrada i koja je prema skici vjerojatno tražila put do mjesta gdje se održavala jubilarna katehetska škola. Sumnju djelatnika sigurnosti JNA izazvala je okolnost da su stali ispred vojarne »koja je na suprotnom delu grada od mesta održavanja već pomenutog skupa«. Centar Službe državne sigurnosti Varaždin upoznat je s podacima legitimiranih osoba u »cilju identifikacije i praćanja njihove dalje aktivnosti, a posebno u vreme održavanja skupa.«⁸⁸

U studenom 1983. od službe sigurnosti Zapovjedništva 7. armije iz Sarajeva dobivena je informacija o prepisci između nekoliko vojnika Muslimana većinom sa završenom medresom (islamskom vjerskom školom), na temu slobode uopće. Jedan od sudionika bio je na službi u Koprivnici u postrojbi 32. pješačke divizije. Zaključak oficira sigurnosti potpukovnika Aleksandra Vasiljevića, koji je potpisao informaciju, bio je da se radi o širem povezivanju vojnika klerika Islamske vjerske zajednice kao i o širenju djelatnosti prema

⁸² SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Neprijateljska delatnost iz redova klera prema JNA, str. pov. br. 148-2 od 16. 9. 1981.

⁸³ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 99-36 od 2. 12. 1981.; SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 99-38 od 3. 12. 1981.

⁸⁴ SSVI, Potpukovnik Lazić Aleksandar, načelnik OB 32. pd, Aktivnost i delovanje klera u zoni i prema jedinicama 32. pd (nedatirano i nepotpisano, sudeći prema ostalim dokumentima nastao je najkasnije nakon 1. svibnja 1982.).

⁸⁵ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 45-5 od 22. 3. 1982.

⁸⁶ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 45-6 od 15. 4. 1982.

⁸⁷ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 20-36 od 5. 12. 1983.

⁸⁸ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Aktivnost klera prema JNA, str. pov. br. 12-40 od 21. 8. 1983.

drugim vojnicima i osobama na terenu »što zahteva koordinirane mere« organa sigurnosti i Službe državne sigurnosti.⁸⁹

U travnju 1984. godine načelnik odsjeka sigurnosti 32. pješačke divizije je od Centra državne sigurnosti Varaždin zatražio da prema dvojici svećenika Adventističke crkve u Maruševcu primjene mjere tajnog nadzora poštanskih pošiljaka te da im dostave fotokopije pisama koje im šalju vojnici. Zahtjev je tražen na prijedlog Odeljenja sigurnosti Zapovjedništva 7. armije iz Sarajeva. Zahtjev je obrazložen tvrdnjom da potvrđena klerikalistička djelatnost iz centra Maruševac i da novi podaci ukazuju da se ona »prema JNA provodi planski i organizovano«. Za svećenika Janka Poljaka tvrđeno je da navodno ima zaduženje pripremati osobe koje odlaze na služenju vojnog roka po naraštajima. Za svećenika Karla Lenara tvrđeno je da je zadužen za održavanje pismene korespondencije s osobama na služenju vojnog roka te da je zadužen za slanje novčanih pošiljaka vojnicima. Za svećenika Raju Zarića tvrđeno je da je zadužen da u »kontaktima na teritoriji vrši indoktrinaciju i pripremu lica za opredeljenje za verski poziv i školovanje u Maruševcu«. Također je tvrđeno da je iz pisama koje su međusobno slali vojnici klerici koji su bili na školovanju u Maruševcu u »većem obimu vidljiv ... njihov negativan, u nekim slučajevima i neprijateljski stav u odnosu na JNA, a posebno je izraženo odavanje tajnih vojnih podataka«. Neki od nadziranih vojnika su JNA usporedili kao »organizaciju sa mučilištem i organizaciju bez logike, te da vrlo često u pismima prenose glasine i dezinformacije o životu i radu u JNA«⁹⁰. Kao potvrdu priložena je potpisana izjava vojnika iz Varaždina kojem je svećenik između ostalog navodno rekao i da bude dobar vojnik, da sluša starješine i da čuva vojnu tajnu. Navodno je savjetovao da se ne druži sa Srbima o kojima nije imao dobro mišljenje te da nastavi vjerske običaje iz civilstva u vojsci i ide u crkvu ako bude u blizini.⁹¹ Vojnikova izjava prosljeđena je Centru državne sigurnosti Varaždin s napomenom da ukoliko u »radu na ovom slučaju dođete do podataka od interesa za OB JNA molimo da nas o tome obavestite«⁹².

No iz nekih dokumenata je očito da su se s vjerskim zajednicama tijela sigurnosti JNA bavila bez obzira jesu li bili prijatnija ili ne, što potvrđuje da su držani neprijateljem sustava i da im se na taj način obrađivalo. To je značilo informacije koje su se na bilo koji način doticale vjerskih službenika. Npr. Odsjek sigurnosti 32. pješačke divizije je u rujnu 1983. godine izvijestio nadređene u Zapovjedništvu 5. armije o korištenju prostorija župe u selu Jalžabet od strane omladinske organizacije iz istog sela i pozivu župnika na kraju zabave da u sljedeću nedjelju krenu na vjersku svetkovinu u Ludbreg. Za župnika je dodano da je 1945. od strane Divizijskog suda u Bjelovaru kažnjen sa sedam godina lišenja slobode s prinudnim radom i tri godine gubitka građanskih prava zbog krivičnog djela »protiv naroda i države«. U istoj informaciji sažeta su zbivanja na svetkovini održanoj u Ludbregu od 2. do 9. travnja 1983. »povodom 'ukazanja predragocene krvi Isusove 1411. god'«. Dana je procjena osoba koje su bile nazočne u Ludbregu i procjena koliko ih je bilo na misama. »Ispred zagrebačke biskupije u Ludbregu je 04. 09. 1983. godina glavnu misu

⁸⁹ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande VII armije, Informacija – delatnost sa kleronacionalističkih pozicija IVZ, SP br. 505-23 od 18. 11. 1983.

⁹⁰ SSVI, Vojna pošta br. 4450-4 Varaždin, Službena zabeleška SP br. 33-4 od 28. 4. 1983.

⁹¹ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komanda VII armije, Kleronacionalistički istup str. pov. br. 14-183 od 14. 12. 1982.

⁹² SSVI, Vojna pošta br. 4450-4 Varaždin, NN svećenik iz Varaždina, podaci, br. 45-12 od 20. 12. 1982.

održao Škvorc Mijo, pomoćni biskup u čijem istupanju je bilo i političkih tonova. Pored Škvorca mise je održalo još 40 župnika. U svojim propovedima ekstremniji su bili Britvec Vjekoslav, župnik iz Koprivničkog Ivanca i Jurak Ivan župnik iz Ludbrega.⁹³

U listopadu 1985. godine u predmetu popa Josipa Đurkana iz Hlebina, odnosno Ludbrega, pod prismotrom je bio vojnik koji mu je bio blizak i koji je bio na služanju vojnog roka na Malom Lošinj. O njemu je suradnik »Miralem« poslao izvješće da je »indoktriniran kleronacionalizom i zadojen reakcionarnim idejama Kaptola. U kraćem razgovoru koji je suradnik imao sa njim« rekao je »da mu je u JNA dobro, da izvršava sva naređenja, ali da to čini iz straha, a ne zato što tako želi. Nije dalje objašnjavao čega se plaši, ali se može zaključiti da je uzrok strahu sve ono što je činio sa Đurkanom i za njega, pa se plaši eventualnog otkrivanja takve delatnosti«. Zbog toga je preko nadređenog u Zapovjedništvu 5. armije traženo da organ sigurnosti na Malom Lošinj primjeni tajni pregled pošte vojnika pri čemu su navedene tri osobe koje bi mu mogle pisati, kao i da dostave druga opažanja koja bi bila značajna za operativni rad, a prema potrebi i zahtjevu koji je vodio osnovni operativac iz Centra Službe državne sigurnosti Bjelovar.⁹⁴ Posebice je velika pažnja dana praćenju svećenika Đurkana pri čemu je kao suradnik korišten podoficir JNA hrvatske nacionalnosti. On je i sam postao predmet obrade jer se držalo da nije dovoljno angažiran, a kada je 1987. godine podnio zahtjev za prekid djelatne vojne službe zaključeno je da je to potvrda njihovih procjena.⁹⁵ Navedeni slučaj podoficira suradnika i svećenika Đurkana čini se da je bio najvažniji dio u cijeloj Operativnoj akciji *Partner* u zoni 32. divizije. Upravo su njih dvojica naglašena u referatu organa sigurnosti 32. mehanizirane divizije iz ožujka 1986. godine, koji je sačinjen zbog obilaska tima iz Uprave sigurnosti SSNO.⁹⁶

Sredinom 1989. godine, tada već u zoni 32. korpusa JNA držano je da je djelatnost s kleronacionalističkih i klerikalističkih pozicija u prethodnoj i tekućoj godini »sve izraženija i težišno usmerena na razbijanje jedinstva SFRJ i preuzimanje 'duhovne vlasti'«. Zaključeno je da će takvo djelovanje biti još izraženije, da je slabo praćeno i da korpus nema »odgovarajuće pozicije u žarištima, kao u jedinicama tako i na teritoriji«⁹⁷. Ocjena je bila odraz stanja u Hrvatskoj u kojoj je iste godine okončana hrvatska šutnja i moglo se mnogo slobodnije izražavati no što je to bilo desetljećima prije. Međutim, u referatu organa sigurnosti Zapovjedništva 32. korpusa iz svibnja 1989. godine pripremljenog za obilazak načelnika Uprave sigurnosti SSNO vjerske zajednice se uopće nisu potencirale. Težište rada službe bilo je na Albancima, odnosno albanskom nacionalizmu.⁹⁸ Koncem godine u istovjetnoj vrsti materijala, u osvrtu na djelovanje s neprijateljskih pozicija istaklo se djelovanje raznih nacionalista, s tim da ostali oblici djelovanja unutarnjeg neprijatelja »nisu

⁹³ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, str. pov. br. 33-7 od 16. 9. 1983.

⁹⁴ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, str. pov. br. 37-8/2 od 21. 10. 1985.

⁹⁵ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Informacija, str. pov. br. 34-3 od 15. 3. 1984.; SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška SP br. 49-9 od 17. 6. 1985.; SSVI: Organ bezbednosti Komande 32. mehanizovane divizije, Zabeleška str. pov. br. 36-1 od 12. 1. 1987.

⁹⁶ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. mehanizovane divizije, Referat za obilazak ekipe UB SSNO 1986. g., SP br. 87-1 od 19. 3. 1986.

⁹⁷ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. korpusa, Aktivnost verskih zajednica, procenu dostavlja, SP br. 54-4 od 28. 6. 1989.

⁹⁸ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. korpusa, Referat OB 32. K za obilazak načelnika UB SSNO, SP br. 146-2 od 25. 5. 1989.

bili toliko izraženi«, premda je bio određenih tendencija, uključujući i »nešto izraženijeg dela klera, pre svega sa teritorije varaždinske regije, gde se češće pojavljuju crkveni velikodostojnici iz Zagreba pa i sam Franjo Kuharić«⁹⁹.

U prvim danima siječnja 1990. godine, uoči XIV. izvanrednog kongresa SKJ, Zapovjedništvo 5. vojne oblasti tražilo je analizu utjecaja klera na pripadnike JNA, posebno na novake i pričuvni sastav.¹⁰⁰ Iz Zapovjedništva mehanizirane brigade iz Bjelovara u osvrtu na šire područje regije odgovoreno je da u postrojbi nema, a »nemamo niti pokazatelja da smo u zoni odgovornosti jedinice imali pojave mržnje na verskoj osnovi. Činjenica je da ima prebrojavanja koje je ko veroispovesti, naročito je to karakteristično za seoska naselja, dok je manje evidentno u gradskim tj. urbanim sredinama«.¹⁰¹

Na samom kraj 1990. organ sigurnosti Zapovjedništva 32. korpusa bavio se potpukovnikom Radom Glušcem, zapovjednikom jedne od partizanskih brigada iz 28. partizanske divizije, zbog kontakata sa SPC, a po pitanju sprege SPC sa Srpskom demokratskom strankom.¹⁰² No isti nije spomenut u godišnjem radu, u kojem je zbog veza sa SPC poimenično naveden samo jedan oficir, i nekoliko vojnika bez konkretnih pokazatelja da su djelovali protiv JNA.¹⁰³

Najčešća vrsta »neprijateljske djelatnosti« s kojom su se bavili djelatnici sigurnosti 32. divizije bilo je rasturanje vjerskog tiska. Početkom lipnja 1981. godine uz zid vojarne Maršal Tito u Zagrebu pronađeno je nekoliko primjeraka *Glasa Koncila*, uz jedan nejasan slučaj koji je držan pokušajem dijeljenja istih sadržaja jednom vojniku.¹⁰⁴ Krajem rujna 1981. godine u vozilo podoficira JNA u Čakovcu ubačen je materijal vjerskog sadržaja.¹⁰⁵ U studenom 1982. godine na stolu u restoranu Doma JNA u Varaždinu pronađen je vjerski list *Prijatelj ljudi*.¹⁰⁶ Sredinom prosinca 1983. godine po zagrebačkom naselju Utrine ubačeno je u poštanske sandučice starješina JNA i oko nekih zgrada vjerski letak *Nedjelja Došašća*. Takvu vrstu materijala uoči Božića tiskao je lokalni župnik zbog čega je organ sigurnosti stavio sebi u zadaću da prati i motri djelovanje klera prema pripadnicima JNA i njihovim obiteljima, kao i vojnicima na odsluženju vojnog roka.¹⁰⁷ U travnju 1985. godine jedan vojnik iz Oguлина na službi u Varaždinu dobio je pošiljku u kojoj je bio isječak iz *Glasa Koncila* u kojem se govori da je papa Ivan Pavao II. primio novi poziv da posjeti Čehoslovačku. Služba je zaključila da je isječak pravilno izrezan i da je pravovremenom dojavom spriječeno da dospije u postrojbju. Vojnik je stavljen pod operativno sagledavanje, odnosno prismotru.¹⁰⁸ U svibnju

⁹⁹ SSVI, Referat OB 32. K za obilazak ekipe UB SSNO, SP novembar 1989.

¹⁰⁰ SSVI, Komanda 32. korpusa, Procena i analiza uticaja klera na pripadnike JNA, posebno regrute i rezervni sastav, pov. br. 48-6 od 4. 1. 1990.

¹⁰¹ SSVI, Komanda 265. mehanizovane brigade, Procena i analiza uticaja klera na pripadnike JNA, pov. br. 28-3 od 9. 1. 1990.

¹⁰² SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. korpusa, Glušac Rade, potpukovnik, indikativni kontakti sa SPC-om, SP br. 67-129 od 22. 11. 1990.

¹⁰³ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. korpusa, Podaci za godišnji izveštaj za 1990. godinu, SP br. 26-2 od 3. 1. 1991.

¹⁰⁴ SSVI, Službena zabeleška kap. I. kl. D. Dimića iz 140. pp od 4. 6. 1981.

¹⁰⁵ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Rasturanje materijala verske sadržine u garnizonu Čakovec, str. pov. br. 12-47 od 7. 10. 1981.

¹⁰⁶ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, OA »Partner«, str. pov. br. 45-10 od 6. 12. 1982.

¹⁰⁷ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 33-10 od 26. 12. 1983.

¹⁰⁸ SSVI, Zabeleška o primeni metoda rada organa bezbednosti 32 map-a od 27. 4. 1985.

1987. godine u redovnoj pošiljci novina *Borba* za vojarnu u Varaždinu nađena je vjerska brošura *Svi smo pozvani*. To je bio prvi takav pokušaj unošenja vjerske literature u diviziju.¹⁰⁹

U odnosu na rasturanje vjerskog tiska navodnih pokušaja pridobivanja za vjerske obrede bilo je osjetno manje. U prosincu 1981. godine u Varaždinu je zabilježen pokušaj vjernice Adventističke crkve da propagira vjeru članovima obitelji podoficira JNA, inače organa sigurnosti jednog samostalnog divizijuna. Tim je povodom zaključeno da u »navedenom slučaju ne postoji opasnost prodora i uticaja klera, ali nam može poslužiti kao iskustvo o metodama rada i delovanja klera«¹¹⁰. Slučaj je ušao u opširni osvrt Odjeljenja sigurnosti Zapovjedništva 5. armije s komentarom: »Jedna vernica Adventističke crkve, iz Križevaca, već duže vreme nastoji nagovoriti suprugu podoficira da pristupi adventističkoj veri, uz uporno nuđenje verske literature. Budući da joj to ne uspeva, u posljednje vreme se usmerava na njihovu kćerku, koju poziva kod sebe u posetu i pokušava pridobiti poklonima«.¹¹¹ Slično je okarakterizirano dovođenje osmogodišnje kćerke podoficira JNA iz Varaždina koja je bila u bolnici u Zagrebu na misu u kapelicu u krugu bolnice. Od toga je obitelj djevojčice napravila slučaj za službu sigurnosti s kojim je upoznat i zapovjednik divizije.¹¹²

Još nekoliko slučajeva vrijedno je spomena. Početkom veljače 1982. godine skupina djelatnih pripadnika JNA na zboru radnih ljudi u Mjesnoj zajednici Utrina u Zagrebu na kojem je razmatran urbanistički plan sudjelovala je u glasovanju kojim je odbijen prijedlog da se na području mjesne zajednice sagradi crkva.¹¹³ Početkom 1982. pod prismotrom je bio vojnik Stepinac iz 32. mješovitog protuoklopnog artiljerijskog divizijuna zbog pisma za koje je organ sigurnosti držao da mu je poslao stric Matija Stepinac, svećenik iz Zagreba. U pismu je bilo par pitanja koja su se odnosila na vojnikov život u vojarni, a koje je organ sigurnosti naznačio interesantnim za službu sigurnosti.¹¹⁴ Iz istog je razdoblja pritužba iz lokalnih struktura na jednog civila na službi u JNA iz sela Margečan (SO Ivanec) zbog prakticiranja vjere i ometanja rada Mjesne zajednice.¹¹⁵

S čime se služba bavila najviše dolazi do izražaja u slučaju vojnika Zorana Stankovića, studenta prava iz Niša, koji je u drugoj polovici 1980. godine došao u Varaždin na služenje vojnog roka. Savez socijalističke omladine Pravnog fakulteta iz Niša na njega je skrenuo pažnju u postrojbi u kojoj je služio vojni rok u dopisu u kojem se kaže da je Stanković propovjednik Adventističke crkve, da je zbog propovijedanja vjere isključen iz SKJ i da se obavijest šalje u cilju sprječavanja njegova djelovanja na tom polju.¹¹⁶ Još ranije na istu vojnu poštu poslana je obavijest Sekretarijata za narodnu obranu Niša o istom vojniku. Objašnjeno je da se radi o vojniku čiji su roditelji komunisti i da je sam napustio SKJ zbog veze s djevojkom iz sekte »No-

¹⁰⁹ SSVI, Organ bezbednosti Komande 32. mehanizovane divizije, Zabeleška, SP br. 36-3 od 18. 5. 1987.

¹¹⁰ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, OA »Partner«, aktivnost klera prema pripadnicima JNA, str. pov. br. 45-2 od 19. 1. 1982.

¹¹¹ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande V armije, Novija saznanja o delovanju neprijateljskog dela klera, str. pov. br. 15-113 od 19. 11. 1982.

¹¹² SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Informacija OA »Partner« – delovanje klera prema članovima porodice AVL, SP br. 34-5 od 11. 12. 1984.

¹¹³ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 45-3 od 5. 2. 1982.

¹¹⁴ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 45-4 od 17. 2. 1982.

¹¹⁵ SSVI, Zabeleška o primeni metoda rada načelnika bezbednosti 32. okp od 19. 3. 1982.

¹¹⁶ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande II armije, Stanković Zoran, podatke dostavlja, str. pov. br. 154-2 od 27. 3. 1981. U privitku spisa je i obavijest: KK SSO Pravnog fakulteta u Nišu, Obaveštenje br. 128/4 od 4. 12. 1980.

voverci« i postao njezin član. Kada je vojnik poslan na služenje vojnog roka njegova djevojka (ustvari supruga) otišla je u samostan Maruševac kod Varaždina kako bi mu bila blizu. Pobuda obraćanja razvidna je iz sljedećih rečenica. »Obzirom da se ovde radi o dobrom studentu – omladincu, o dobroj i poštenoj porodici koja se svestrano opredelila za naš SKJ i socijalističku domovinu, a po svemu sudeći Zoran je doveden u ZABLUDU i da bi se sprečilo širenje verske sekte – pogotovo što se centar takve sekte nalazi u Varaždinu«, predložene su nužne mjere: uz pomoć oficira sigurnosti, organizacije SKJ, starješina i liječnika psihologa i ostalih utjecajnih čimbenika pokušati vojnika odvratiti od sekte; pojačati nadzor nad njim, odnosno njegovim ponašanjem u svezi širenja sekte i pri izlasku u grad; predlagano je da se zatraži pomoć SUP-a Varaždin da »oni sa svoje strane učine sve u sprečavanju uticaja i širenja pomenute sekte od strane Zoranove devojke«. U slučaju neuspjeha predloženo je da se vojnik Stanković premjesti u neki drugi garnizon i tako onemogućiti djelovanje u sektu i širenju iste. Dodano je i da dozvoljavaju da mu se u »ovoj situaciji promeni rod – služba zbog društvenog interesa«, te da su sve navedeno imali u vidu istog ne bi poslali u granične postrojbe, a »pogotovo« u Varaždinu.¹¹⁷ Naprijed je već rečeno da je prema propisima JNA svećenicima i polaznicima vjerskih škola bilo uskraćeno služenje u graničnim postrojbama. Sredinom ožujka 1981. godine vojnik Stanković je iz Varaždina prijatelju »kleriku«, koji je služio vojni rok u Nišu, poslao izrazito vjerski intonirano pismo bez političkih konotacija. Iz Zapovjedništva 2. armije (Niš) preslika pisma je prosljeđena organu sigurnosti Zapovjedništva 5. armije, odnosno organu sigurnosti Zapovjedništvu 32. pješačke divizije s napomenom da se radi o »delovanju sa pozicije klera«. ¹¹⁸ Možda najzanimljiviji primjer rada službe i njezinu fiksiranost na nevažno jest razgovor koji je 6. prosinca 1983. godine organ sigurnosti graničnog odsjeka u Koprivnici zabilježio sa starijim vodnikom I klase, Hrvatom po nacionalnosti koji je postavio neka bitna pitanja odnosa prema vjeri i koja su ga zbog članstva u SKJ i njegova ateizma udaljila od obitelji. Riječ je za obitelji značajnim datumima na kojima nije bio, poput crkvenog vjenčanja sestara, te se pitao kako može očekivati da one njemu dođu na svadbu jer se neće vjenčati u crkvi, te tko će mu biti kum djeci kada je iz istih razloga odbijao kumstvo u crkvi. Organ sigurnosti 32. divizije je na kraju informacije dodao napomenu da se radi o razmišljanjima koja su prisutna kod jednog broja djelatnih vojnih osoba, civila na službi u JNA i članova njihovih obitelji. »Radi se o licima koja su u našim procenama izbačena po OA 'Partner'. Predlažemo da se partiskim putem preduzmu konkretne mere kako ovakva i slična razmišljanja nebi poprimila šire razmerek«. ¹¹⁹

Zaključak

Jugoslavenska narodna armija bila je naoružani dio SKJ. Kao njezin sastavni dio dijelila je i njezine opće vrijednosti i svjetonazor. U njima nije bilo mjesta za religiju koja je držana nazadnjačkim običajem nekompatibilnim s komunističkim društvom. Ipak zbog obzira prema međunarodnom okruženju komunisti su dopustili vjerskim zajednicama da uz velika

¹¹⁷ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande II armije, Stanković Zoran, podatke dostavlja, str. pov. br. 154-2 od 27. 3. 1981. U privitku: Sekretarijat za narodnu odbranu Niš, Stanković B. Zoran – pojačana budnost zbog verske sekte, str. pov. br. 840/411-16 od 12. 8. 1980.

¹¹⁸ SSVI, Odeljenje bezbednosti Komande II armije, Stanković Zoran, podatke dostavlja, str. pov. br. 154-2 od 27. 3. 1981.

¹¹⁹ SSVI, Odsek bezbednosti Komande 32. pešadijske divizije, Zabeleška, str. pov. br. 33-9 od 15. 12. 1983.

ograničenja djeluju u Jugoslaviji. Za SKJ vjerske zajednice su bile samo jedan dio korpusa unutarnjih neprijatelja, a susljedno tome i za JNA. S vjerskim zajednicama JNA se susretala na dva načina: razmještajem svojih garnizona po naseljima, uglavnom gradovima u kojima je redovno bila nazočna minimalno jedna konfesija, te sustavom novačenja, odnosno služenja obveznog vojnog roka, što je u njezine redove dovodio značajan dio religioznih vojnika, kao i dio onih koji su u vjeri našli svoj životni poziv. Tu vrstu osoba profesionalno vezanu za vjerske zajednice (polaznici vjerskih škola i razni vjerski službenici) u SKJ su, pa tako i u JNA, nazivali klericima. Njihovu ili bilo čiju drugu političku djelatnost na vjerskim osnovama nazivali su klerikalizmom. Klericima, kako su ih zvali, dijelovi novačkog stroja JNA bili su nedostupni. To su bile škole za pričuvne oficire i postrojbe specijalne namjene. Svećenici, odnosno učenici i studenti vjerskih škola od trenutka dolaska u postrojbe JNA tretirani su kao stvarna opasnost za njezin sastav. Za vjeru i vjerske zajednice u JNA bila je zadužena služba sigurnosti, odnosno Uprava sigurnosti Saveznog sekretarijata za narodnu obranu. Pod motrenjem JNA bile su i vjerske zajednice u sredinama u kojima su bile smještene njezine postrojbe i ustanove, a to je praktično značilo u cijeloj Jugoslaviji. Najveći uspjeh prema vjerskim zajednicama bilo je stvaranje suradnika službe, odnosno doušnika, od kojih se očekivalo da daju vrijedne podatke, posebice iz hijerarhijskih vrhova vjerskih zajednica. Za JNA su najopasniji bili slučajevi da se vjerski ponašaju oficiri i članovi njihovih obitelji, što je držano prelaskom na drugu stranu. Premda je takvih slučajeva bilo vrlo malo pokazuju koliko je doušništvo bilo rašireno unutar profesionalnog dijela JNA. O stvarnom djelovanju vjerskih zajednica u 1980-im godinama malo znamo, no teško da su, kako su to u JNA držali, imale posebna središta iz kojih se rukovodilo neprijateljskim djelatnostima protiv njih i države. Više je no očito da iz vjerskih zajednica nije bilo ugroze JNA niti su bile poseban problem za njezino djelovanje. Ta djelatnost bila je sustavno prenamaglavana i nije bila opasna za JNA, odnosno postotak uočenih slučajeva bio je iznimno mali. No to nije bila zapreka na trošenje vremena, novca i drugih resursa na benigne pojave koje su predimenzionirane, a slučajnosti proglašavane dobro organiziranim postupcima neprijatelja. Pritom treba voditi računa da se radi o podacima sustava koji je bio neslobodan i kojem je jedna od temeljnih zadaća bila proizvodnja i izmišljanje neprijatelja svih vrsta pa susljedno tome treba biti vrlo oprezan u korištenju podataka koje je proizvela vojna služba sigurnosti. I na ovoj problematici se vidi sva morbidna priroda služba sigurnosti iz neslobodnih društava. Predmet njihova interesa govori više o njima nego o predmetu obrade.

Summary

YUGOSLAV PEOPLES' ARMY AND RELIGIOUS COMMUNITIES – A CONTRIBUTION TO THE INVESTIGATION

Yugoslav Peoples' Army (Jugoslavenska narodna armija - JNA) was armed part of Communist Party (Savez komunista Jugoslavije - SKJ), and as such it shared common values and ideology. For them religion represented a residual habit incompatible with Marxist ideology. Still, because of the international relations communist permitted work and activities of

religious communities and congregations but with certain limitations. Consequently the authorities and JNA considered all the religious congregations as kind of internal enemy. JNA had to encounter various religion communities because army's garrisons were placed in many settlements throughout all Yugoslavia, and each settlement had at least one religious community. Similarly, the principle of recruitment in Yugoslav Army was such that many of the recruits were believers, and some of them also clerics. Such recruits, who were professionally connected with some religious congregation (students of religious schools and other ecclesiastical officials), the Communist Party and Army named "clerics", and their (hostile) activities was called "clericalism". Some parts of the army structure were not permitted for these "clerics", especially offices that were considered as important for the armed forces. Moreover, JNA treated priests and students of religious schools, who came to serve their obligatory military service, as permanent and real threat. Consequently, control over religious matters in JNA was conferred to the security officials from Security directorate of the Federal secretariat for national defense. During the 1980s there was an official policy to distance professional soldiers and regular recruits from the religious communities and "their hostile activities". By the end of 1981 JNA even organized a special operative plan Partner that had to diminish danger of religion in the structures of the communist authorities and within JNA personnel. During 1982 and 1983 military security agencies were the most successful because of the increased surveillance of the entire JNA personnel, especially in the north-west Croatia in the district of the 32nd division of JNA land forces. The chief achievement was establishment of a firm network of spies among highest ranked officers of JNA. Namely, it was considered that it would be the most perilous if some officers of JNA were believers, and this was also thought for their families, since in such case they would be treated as traitors and enemies. Although the number of such cases was quite small, the existence of this espionage network reveals that spying was rather common among professional personnel of JNA. Yet it is quite obvious that religious communities could not endanger JNA, nor they represented any kind of a real problem for a normal work of the Army. But despite of this fact, army's officials continued to emphasize this potential danger, and enormous sums of money were spent to prevent it. Thus, such policy clearly witnesses all the absurd of security agencies within totalitarian regimes. After 1983 surveillance of religious communities slowly was decreasing, and by the end of 1980s it became a marginal topic for the security officials in JNA. In January 1991 this "struggle" against religion officially was abandoned by a decree of the Presidency of Socialistic Federative Republic of Yugoslavia in which was stated that soldiers were permitted to practice their religions in their own time, and out of garrisons.

KEY WORDS: *Yugoslavia, religious communities, "internal enemy", Yugoslav Peoples' Army (JNA), north-west Croatia, 32nd division, 32nd corps.*